НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Лідія Пономаренко

КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Київ – 2022

УДК 084.3 (477) «XVIII ст.»

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 4 від 30 червня 2022 р.)

Пономаренко Л.А.
Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело / упор. Р.І. Сосса. – К.: Інститут історії України НАН України, 2022. – 133 с.

Відп. ред. Г.В. Боряк

Праця Л.А. Пономаренко була підготовлена у 1979 р., коли в Інституті історії АН УРСР проводились масштабні роботи з розроблення фундаментального «Атласу історії Української РСР». Дослідження присвячене картографуванню території України у складі Російської імперії та джерелознавчому аналізу картографічних матеріалів. Висвітлено історію картографування України у XVIII столітті, подано великий фактичний матеріал про місця зберігання картографічних матеріалів території України. Відображено методику проведення аналізу та використання картографічних джерел у сучасних історико-географічних дослідженнях.

Видання розраховане на фахівців у галузі історії, джерелознавства, історичної картографії, історії картографії, історичної географії.

ISBN 978-617-14-0003-0

© Інститут історії України НАН України, 2022

До 100-річчя Л.А. Пономаренко

ПЕРЕДМОВА

Ніби вчора мали приємність спілкуватись з невтомною Лідією Антонівною Пономаренко, дослідницька активність і невгомонна творча наснага якої завжди підкупали колег.

Л.А. Пономаренко (16 лютого 1922 р. – 3 грудня 2013 р.) залишила великий доробок у царині дослідження та виявлення картографічних джерел минулого на територію України, пам'яткознавства, краєзнавства, києзнавства. Життєвий і творчий шлях Лідії Антонівни докладно висвітлено у низці ґрунтовних публікацій до її восьмидесятиліття та дев'яностоліття[1].

Упродовж 1970–1982 рр. Л.А. Пономаренко працювала інженером-картографом в Інституту історії АН УРСР, у якому проводились масштабні роботи з розроблення фундаментального "Атласу історії Української РСР". Власне тоді, у 1978–

---

[1] *Лидия Пономаренко*. Портрет на фоне Киева. К., 2002. 51 с.; *[Шовкопляс Т.І.]*. До 90-річчя з дня народження Л.А. Пономаренко // Вісник геодезії та картографії. 2012. № 2. С. 46-47; Пономаренко Лідія Антонівна – історик, києзнавець, топоніміст (до 90-річчя від дня народження): біобібліограф. покажч. / авт.-упоряд.: Вовк Л.П., Єфіменко Г.В., Новицька А.І. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 68 с.; Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / упор. А.В. Пивовар. К.: Академперіодика, 2012. 668 с.

1979 рр., будучи студентом кафедри геодезії та картографії Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, познайомився з Лідією Антонівною. Вона консультувала мене при написанні дипломної роботи, що полягала в укладанні авторського оригіналу карти «Київська козаччина. 1855 р.», який графічно створювався на основі розробленого автором-істориком формуляру карти для «Атласу історії Української РСР».

У 2003 р. Л.А. Пономаренко виступила з доповіддю "Картографування території України у XVIII столітті" на Першій всеукраїнській науково-практичній конференції "Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку". На той час на ґрунті спільних наукових картографічних інтересів у нас склалися дружні стосунки. Згодом Лідія Антонівна розповіла, що в основу доповіді на конференції було покладено результати досліджень її неопублікованої планової роботи в Інституті історії, що виконувалась наприкінці 1970-х років[2]. Тоді й появилась ідея публікації цього дослідження, присвяченого картографуванню території України у складі Російської імперії та джерелознавчому аналізу картографічних матеріалів.

Першою метою написання праці "Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело" стала необхідність забезпечення картографічними джерелами розроблення фундаментального науково-довідкового атласу історії України, над яким почав працювати Інститут історії АН УРСР. Атлас був запланований як третій том Національного атласу Української РСР.

---

[2] *Пономаренко Л.А.* Картографування території України у XVIII столітті // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку: зб. наук. пр. К., 2003. С. 314-317.

Зазначимо, що на той час, у 1960-х і 1970-х роках, в Україні не було досвіду реалізації таких великих картографічних проєктів історичної тематики. У доробку українських істориків і картографів тоді були лише дрібномасштабні історичні карти України дуже обмеженої тематики, які розміщувались в енциклопедичних і академічних виданнях у вигляді кольорових карт-вклейок. Масштаби цих карт були, переважно, 1:6 000 000 – 1:8 000 000. А в атласі були прийняті масштаби 1:2 500 000, 1:4 000 000, 1:5 000 000 тощо, що потребувало використання докладних картографічних матеріалів минулого як з огляду на більші масштаби, так і з огляду значно ширшої тематики карт в атласі.

Тривале обговорення концептуальних питань створення історичного атласу України (структури, змісту, тематики карт, джерельної бази, методики картографування тощо) вилилося у другій половині 1960-х – 1970-х роках у велику дискусію, у якій брали участь українські та російські історики, географи, економісти, археологи, етнографи, мовознавці та вчені інших галузей науки. Результати досліджень важливих питань історичної географії та картографії України тоді широко обговорювались на наукових семінарах і конференціях, а також відображалися в "Українському історичному журналі" та в збірках наукових праць.

Учені історики та науковці суміжних наук не дуже "дружили" з картографією та картографічним методом дослідження. Тому другою метою дослідження Л.А. Пономаренко бачила потребу ознайомити широкий загал науковців з методикою аналізу та використання картографічних джерел в історико-географічних дослідженнях. Рукопис праці був завершений у 1979 р., але так і не був опублікований.

Нинішнє об'єктивне бачення вітчизняного історичного процесу в незалежній Україні та потужна картографічна інфраструктура зумовили високий сучасний розвиток історичного

картографування. До вагомих здобутків української картографії слід віднести насамперед видання низки науково-довідкових і науково-популярних атласів України[3]. Великий поступ зроблено в опрацюванні картографічних матеріалів минулого, відновлено випуск серії видань "Пам'ятки картографії України", яку започаткував Веніямин Кордт у 1899 р. Саме проведена у 1960–1980-х рр. велика організаційна, наукова, картографічна робота з розроблення та створення історичного атласу України стала однією з підвалин успішного розвитку історичної картографії в нових політичних умовах.

Однак праця Л.А. Пономаренко "Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело", незважаючи на досягнення сучасної історичної картографії в Україні та, навіть, опубліковані раніше ґрунтовні огляди картографічних джерел[4] представляє інтерес для широкого наукового загалу. Цінність її полягає насамперед у методичному плані щодо виявлення та використання картографічних джерел при історико-географічних дослідженнях. Позитивною стороною пропонованої читачам праці є комплексний підхід при висвітленні матеріалу: підготовка кадрів, картографічні роботи військового відомства, межові роботи цивільного відомства, участь у картографуванні Академії наук, роль окремих виконавців, місця зберігання картографічних джерел. Картографічні матеріали, що стосуються адміністративного поділу ук-

---

[3] *Сосса Р.І.* Розвиток історичної картографії в Україні // Український географічний журнал. 2020. № 2. С. 57-64.

[4] *Галкович Б.Г.* Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVII ст. // УІЖ. 1971. № 9. С. 138-145; *Кабузан В.М., Махнова Г.П.* Матеріали «Для історичного атласа України» XVIII ст., що зберігаються в центральних державних архівах Москви та Ленінграда // УІЖ. 1967. № 3. С. 132-142; *Купчинський О.А.* Україна в картографічних працях колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові // Укр. іст.-геогр. зб. К., 1971. Вип. 1. С. 226-237.

раїнських земель, розглянуті по регіонах, а в кожному з них – за хронологічним принципом. Автором піднімається питання по важливість вивчення фондів картографічних матеріалів на території України, що дуже актуально сьогодні в умовах російського вторгнення в Україну 2022 року. Тут доцільно згадати таке ганебне явище як таємність старих карт у радянські часи, що унеможливлювало дослідження їх науковцями. Для багатьох дослідників, особливо тих, хто не достатньо володіє навиками роботи з картою, корисною буде інформація про підходи до читання карти, проведення її джерелознавчого аналізу, встановлення датування карти тощо.

Праця містить п'ять додатків, зокрема список карт на територію України, які зберігаються у рукописному відділі Державної бібліотеки Союзу РСР ім. В.І. Леніна; список друкованих каталогів картографічних матеріалів; таблицю співвідношень між неметричними і метричними масштабами тощо. Автор підготувала ще низку додатків, яких, однак, при розгляді рукописних матеріалів не було виявлено. Серед відсутніх матеріалів перелік головних перейменувань населених пунктів України у XVIII столітті; зразки немасштабних картографічних творів у формі перспективного малюнку; зразок джерелознавчої характеристики карти.

З огляду на час створення рукопису праці у ньому зустрічаються окремі радянські штампи як "вітчизняні карти" (читай – російські карти), "вітчизняні вчені" (читай – російські вчені), "землі Лівобережної України … , які були возз'єднані з Російською державою" тощо, які залишено без змін. Автор довільно використовує нетотожні терміни "історія картографії" та "історична картографія". Виправлення було зроблено лише у найбільш одіозних випадках ("Кримський півострів й Таврійські степи були захоплені татарськими ордами", "Після звільнення Кримського ханства з-під залежності Османської Порти (1783 р.)"). Без змін також залишено тодішні назви архівів і бібліотек, назви географічних об'єктів.

Упорядником проведено незначне літературне редагування тексту. Уточнено чи добавлено ініціали та імена дослідників, геодезистів, картографів. Зазначено, що Р. Дзанноні не польський, а італійський картограф. Термін “кордони”, який у рукописі відносився до політичних утворень (держав), адміністративно-територіальних одиниць (губерній, воєводств, повітів) і землеволодінь, залишено тільки для держав. Для адміністративно-територіальних одиниць і землеволодінь використано термін “межі”. Також у тексті виправлено термін “складання карт” (у різних варіаціях – “карта складена” тощо) на “укладання карт”.

Видання містить іменний і географічний покажчик, в якому подано власні назви осіб і топоніми українською мовою.

Насамкінець зазначимо, що своєчасне опублікування дослідження Л.А. Пономаренко сприяло би вивченню історії картографії та розвитку історичного картографування в Україні.

Вихід у світ праці “Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело” збільшує вітчизняний науковий доробок у галузі історичного картознавства та історії картографії.

Ростислав СОССА

ВСТУП

Процес розвитку картографічних зображень земної поверхні почався на зорі людської цивілізації, коли люди почали фіксувати й передавати інформацію про оточуюче середовище. Згодом вимоги до точності таких зображень збільшувалися й картографування перетворилося в точну науку, яка в той час розвивалася для задоволення людської практики. На різних етапах картографічні зображення відображали, відповідно до рівня розвитку науки і техніки, просторове уявлення про оточуюче середовище, що робить їх важливим джерелом досліджень в галузі історичної географії.

Робота присвячується розгляду картографічних джерел України XVIII ст. та використанню їх в сучасних дослідженнях. Цей період обрано тому, що в історії картографування він дуже показовий – саме за це сторіччя вітчизняна картографія досягла значного рівня: на початку сторіччя нерідко ще укладалися немасштабні кресленики* з досить схематично зображеними річками, шляхами, рідкою мережою населених пунктів, наприкінці ж сторіччя – досить повні з певною математичною основою карти.

Дуже важливо розглянути карти й плани саме XVIII ст. тому, що в Україні цей період був насичений важливими подіями, зокрема, воєнними – на її території проходили

---

* Тут і далі вживається цей термін для немасштабних зображень земної поверхні на відміну від терміна “план”.

російсько-турецькі війни, Полтавська битва та інші, політичними – змінювалися державні кордони (російсько-турецький, російсько-польський), від іноземного панування звільнилася значна територія українських земель. Всі ці події відбилися певною мірою на тогочасних картах і планах.

Ця тема правомірна ще й тому, що досі не було узагальнюючої роботи з методики аналізу картографічних джерел України зазначеного періоду.

Інтерес до старовинних карт і планів викликається практичною необхідністю в різних галузях досліджень, зокрема, в історичних, географічних, історико-географічних, топонімічних, історико-економічних галузях. І хоча сама історична картографія сформувалася лише у двадцятому столітті, її основи закладалися значно раніше. Вже у XVIII ст. починається широке збирання історико-географічних відомостей, частина яких вміщується на тогочасних картах.

Україна XVIII ст. зазнала значних соціально-економічних і політичних змін. Якщо на початку століття тільки Лівобережна Україна з Києвом, Слобожанщина і Запорожжя не були під іноземним пануванням, то до кінця століття була звільнена більша частина українських земель. Правобережна Україна, Волинь, Поділля були звільнені після другого і третього поділів Польщі (1793, 1795 рр.). Новоросія, Таврія, Крим звільнені внаслідок російсько-турецьких війн (Крим – з 1783 р.).

Соціально-економічні та політичні зміни відбилися на тогочасних картах, на яких ми можемо побачити державні кордони, межі адміністративних одиниць (полків, воєводств, губерній, намісництв, а також більш дрібних – повітів), населені пункти, укріплення, шляхи сполучення тощо. Порівнюючи карти однієї території за різні часи, яскраво бачимо зміни кордонів, зростання кількості населених пунктів, мережі шляхів.

Вивчаючи картографічні джерела XVIII ст. дослідники зустрічають певні труднощі, пов’язані з методикою і технікою

картографування, які значно змінювалися протягом століття. Ці зміни видно навіть з першого погляду: карти початку століття малоінформативні, іноді безмасштабні; карти кінця XVIII ст. найчастіше гарно оформлені картушами (художніми рамками навкруги підпису), нерідко супроводжуються гравюрами, таблицями, – див. додатки…*

Враховуючи, що виявлення літератури і джерел з даної теми досить складна справа, в роботі приділяється значна увага питанню зберігання картографічних матеріалів України XVIII ст. в архівах і бібліотеках Союзу РСР. У короткому бібліографічному огляді звернуто увагу на посібники, в яких є відомості щодо даної теми (космографії, географії, картографії); огляд виданих картографічних каталогів, праць з питань історичної картографії в тому числі тих, що стосується території України.

Не маючи можливості зробити детальний огляд значної частини робіт, які вийшли за останні 60 років (понад 1100 статей), звернемо увагу лише на найголовніші, в яких висвітлені загальнотеоретичні питання історії картографії, без яких неможливе дослідження проблем історії картографування України.

Значно більше уваги приділяється питанню виявлення карт, планів, які розпорошені по картографічним і рукописним відділах наукових бібліотек Союзу РСР, а також в державних республіканських, союзних, обласних і міських архівах. Найбільші картосховища знаходяться у Москві, Ленінграді, Києві, Львові.

В зв'язку з тим, що історія картографування території України XVIII ст. висвітлена недостатньо, ця проблема розглядається окремо. Організація робіт з юридичної і технічної

---

* Заплановані автором додатки в рукописних матеріалах не було виявлено (РС).

точки зору певним чином позначилася на кількості і характері картографічних матеріалів, тому висвітлення цих питань дозволяє полегшити пошуки карт і описових матеріалів до них, в також аналіз картографічних відомостей.

Відбилася в історії картографування українських земель їх політична приналежність: території, які були доступні вітчизняним виконавцям для зйомок та огляду на місцевості (в натурі) зображені на тогочасних картах точніше й повніше і, навпаки ті, що перебували під іноземним пануванням показані схематизовано, неповно. У зв'язку з цим розділ використання картографо-геодезичних джерел розглядається по регіонах.

Крім картографічних джерел, у роботі висвітлюються описові матеріали, які тісно пов'язані з картографуванням і нерідко складалися тими ж виконавцями, а саме – географічні, економічні, топографічні описи другої половини XVIII ст. Ці описи губерній, повітів і населених пунктів несуть в собі важливу історико-географічну інформацію, яка значно доповнює деякі прогалини картографічних джерел.

Враховуючи, як уже відмічалося, явну недостатність висвітлення можливостей використання картографічних джерел, а в зв'язку з цим і необхідності аналізу джерельної бази, приділено значну увагу цим питанням.

Таким чином, робота планується з двох глав, вступу й висновків.

Перша глава присвячена історії картографування України у XVIII ст. і поділяється на три розділи:

1. Картографічні і межові роботи.
2. Географічні, топографічні, економічні описи України.
3. Місця зберігання картографічних матеріалів.

У другій главі розглядається два питання:

1. Аналіз картографічних джерел.
2. Використання картографічних джерел України XVIII ст. в сучасній науці і практиці.

Розглянемо, які з названих праць та якою мірою висвітлені в дореволюційній і радянській літературі.

Важливі відомості з історичної географії і картографії можна одержати з навчальних посібників. Найдавнішими з тих, в яких викладалося уявлення людей щодо будови Світу, географічного середовища та відображення цього на картах, точніше в географічному вигляді, були старовинні космографії[1]. На початку XVIII ст. вони широко використовувалися. Дійшли до нас Космографії здебільшого у рукописному вигляді, деякі з картами. Вміщені в них відомості були застарілими, тому до примірників, переписаних у XVIII ст. слід підходити аналітично, перевіряючи вірогідність відомостей з іншими джерелами[2].

Уже на початку XVIII ст. на заміну космографій з'являються посібники з географії. Щоправда в перших з них ще багато запозичено з космографії, особливо щодо віддалених країн Світу[3].

Перший навчальний посібник з картографії вийшов на початку XX ст. У ньому автор – В. Вітковський подав відомості з історії картографії. Значний внесок в цьому напрямі вніс М.М. Биковський, посібник якого було видано у 1923 р.*

---

[1] Космографія 1670 р. СПб., Общество любителей древней письменности, 1878–1881. *Спасский Н.* Одна из русских космографий. Варшава, 1896.

[2] *Кени А.Ф.* Космография петровских времен. – Исторический вестник, 1887, ноябрь. С. 454.

[3] География или краткое земного круга описание. М., 1710. География (генеральная) небесни и водныи круги купно с их свойствы и действи в трех книгах описуща. Переведена с латинска языка на российский. Напечатана в Москве повелением царского пресветлого величества лета господня 1718 в июне.

* Примірник книги М. Биковського Картографія був у кабінеті В.І. Леніна в Кремлі.

У посібнику подано історію виникнення карти, шлях який пройшла картографія за багатовікову історію, фактичні відомості про карти Світу.

Запровадження курсів історичної картографії у вищих навчальних закладах* значно сприяло розповсюдженню знань з історії карт. Спеціально для педагогічних вузів було видано посібник Г.М. Ліодта "Картоведение" (Москва, 1938), в якому немало уваги приділено історичній картографії. Значний внесок зробив К.О. Саліщев, посібники якого являють собою по суті монографічні роботи з історичної картографії. Автор подає історію виникнення перших картографічних зображень поверхні, етапи розвитку картографії, застосування картографічних методів в різних галузях досліджень тощо. В згаданих посібниках окремо розділів щодо картографії України не вміщувалося. Цінність робіт В. Вітковського, М. Биковського, К. Саліщева та інших авторів посібників для даної роботи в тому, що вони дають методичну допомогу у вивченні історичної картографії, без чого неможливо вивчати стародавню картографію України.

Для вивчення історії картографування необхідно виявити якомога більше картографічних джерел. Уже перше ознайомлення з картографічними матеріалами дає уявлення, що вони дуже розпорошені і зберігаються в наукових бібліотеках, державних архівах, немало карт вміщено у виданнях історичного, мемуарного характеру тощо. Розглянемо друковані каталоги, які почали видаватись у XIX ст., що значно сприяло розвитку відомостей з історичної картографії. Розглянемо основні з них.

---

* Курси історичної картографії запроваджені на картографічних відділах технічних вузів і університетів, деякий час викладались в педагогічних вузах для спеціальностей географія. Тепер, на жаль, у педвузах історична картографія не викладається.

У 1849 р. видано каталог матеріалів Гідрографічного департаменту Морського відомства Росії, в якому зосереджено багато атласів, карт і планів (переважно рукописних) морських узбережжів, річок, озер та інших водоймищ, в тому числі Дніпра і річок України[4]. Тепер карти, які значаться в каталозі, знаходяться у Центральному державному архіві військово-морського флоту. Декілька каталогів на карти колишнього Військово-вченого архіву (тепер у фондах Центрального державного Військово-історичного архіву Союзу РСР, у Москві). Серед них немало карт, планів, креслень та описових матеріалів, пов'язаних з картографуванням Російської імперії у XVIII ст. і в тому числі українських земель[5]. На друковані карти видавались каталоги картографічним закладом Ільїна[6], Військово-топографічним Депо Головного штабу[7]. Серед карт цього каталогу позначено карти України XIX ст.

У радянський період видано чимало каталогів бібліотеками Союзу, зокрема на карти Бібліотеки АН Союзу РСР[8], Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина[9], Дер-

---

[4] Каталог атласов, карт и планов архива Гидрографического департамента Морского ведомства, ч. I. СПб., 1849.

[5] *Бендер*. Каталог Военно-ученого архива Главного управления генерального штаба. Тома I-IV. СПб., 1905, 1910, 1907, 1914.

[6] *Ильин А.А*. Каталоги картографического заведения А. Ильина. СПб., 1875, 1885, 1908, 1912.

[7] Каталог карт, планов, атласов, гравированных в Военно-Топографическом Депо Главного штаба. СПб, 1858, 1862.

[8] *Александров Б.В*. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки АН СССР. – Труды Архива АН СССР., в. 6, М.–Л., 1960.

[9] *Кодес И.И.* Путеводитель по фондам отдела картографии Государственной публичной библиотеки. Л., 1961; *Лемус Н.В*. Русские географические атласы XVIII в. Сводный каталог. Л., 1961.

жавної публічної бібліотеки Союзу РСР ім. В.І. Леніна[10] тощо. Академіком П.А. Тутковським у 20-х роках XX століття було видано невеликий каталог матеріалів до бібліографії картознавства України, який охоплює здебільше друковані карти, атласи[11].

Дуже цінним є покажчик картографічної літератури, підготовлений радянським історико-картографом Ф.А. Шибановим, що вміщує важливі відомості з історії картографії за період 1800–1917 рр.[12]

Роботи джерелознавчого характеру з історії картографії починають виходити у XX ст., значний інтерес мають роботи В.Г. Ласкоронського і В. Кордта. Хоча монографічна робота В.Г. Ласкоронського про іноземні карти і атласи, які охоплюють територію Південної Росії (України), стосується матеріалів XVI–XVII ст., вона важлива й для вивчення картографії початку XVIII ст. Це пов'язано з тим, що відомості з карт XVI–XVII ст. інколи вміщувалися на картах XVIII ст., зокрема широко використовувалися іноземними картовидавцями у першій половині XVIII ст. карти Ґ. Боплана, які були укладені в середині XVII ст. Роботи В.Г. Ласкоронського важливі з точки зору конкретного аналізу карт Ґ. Боплана та інших картографів, а також методики аналізу карт взагалі[13].

---

[10] Картографічний відділ бібліотеки ім. В.І. Леніна майже щорічно видає каталоги нових надходжень іноземних видань, а також каталоги виставок у зв'язку з проведенням конференцій, з'їздів тощо.

[11] *Тутковський Павло*. Матеріали для бібліографії і мапознавства України. Київ, друк. УАН, 1924.

[12] *Шибанов Ф.А*. Указатель картографической литературы, вышедшей в России с 1800 по 1917 год. Л., 1961.

[13] *Ласкоронский Василий*. Иностранные карты и атласы, относящиеся к южной России. Киев, 1898; *Ласкоронский В.Г*. Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901; *Ласкоронский В.Г*. Боплана карта Киевского воеводства. – Чтения в

Помітний слід у вивченні карт, атласів вітчизняного і іноземного походження залишили роботи В. Кордта. Великий знавець в галузі історії картографії і людина глибокої ерудиції В. Кордт зібрав, опрацював і надрукував з ретельним аналізом багато карт різних часів, які охоплюють територію Російської імперії, в тому числі України. Перший випуск – "Карты всей России и ее южных областей до половины XVII века" видано у Києві 1899 р. Останній випуск, присвячений Україні, – у 1930 р.[14] Фундаментальні праці В. Кордта не втратили свого значення до нашого часу і широко використовуються в історико-географічних дослідженнях. Вони несуть цінну інформацію про карти, дають джерелознавчий аналіз відомостей. Автор широко використовує законодавчі положення, зокрема, розглядаючи вітчизняні карти Азовської, Новоросійської губерній, В. Кордт у пояснювальному тексті висвітлює зміни, що відбулися за короткий час існування губерній[15]. З робіт В. Кордта випливає, що вітчизняні карти більш точно ніж тогочасні карти іноземних видань відображають адміністративний поділ України XVIII ст.

Значну цінність мають карти, що вміщені В. Кордтом у його виданнях. Слід тільки пожалкувати, що репродукції карт одноколірні, у той час як більшість оригіналів були багатоколірними. Для історії картографії України XVIII ст. важливі, зокрема, карти вміщені в останньому виданні: "Генеральная карта Киевской губернии. Разделенная на 10 полков. Соч.

Историческом обществе Нестора-летописца, 1899, кн. 13, отд. 111. С. 144.

[14] Видання "Материалов по истории русской картографии" здійснювалось за допомогою Археографічної комісії, яка існувала в Києві у XIX – на початку XX ст. "Матеріали до історії картографії України", видані Археографічною комісією, яка на той час була у складі Всеукраїнської академії наук.

[15] Згадана робота В. Кордта з картографії України. С. 24-27.

Я. Шмид. 1775”[16]. “Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенная на уезды. Составил Иван Исленьев. 1779”; “Генеральная карта Азовской губернии с ее уездами. Составил Исленьев”, а також карти Київського, Чернігівського, Катеринославського, Новгород-Сіверського і Харківського намісництв кінця XVIII століття. Вказані карти – цінне джерело для укладання історичних карт політико-адміністративного устрою українських земель у XVIII ст. В описованій частині карт намісницького поділу В. Кордт подає відомості про зміни під час існування намісництв (1796–1802 рр.). Роботи В. Кордта мали важливе значення в свій час і не втратили наукового значення для сучасних дослідників. У тих випадках, коли В. Кордт не зміг з’ясувати всі деталі, він це відмічає, що дає напрям для дальших пошуків і досліджень.

У радянські часи дослідження з історії картографії привертали увагу багатьох вчених і дослідників різних галузей, у першу чергу істориків, картографів, етнографів, архітекторів, топонімістів, бібліотекарів. Деякі з них цілком присвятили свої дослідження історичній картографії, зокрема, одержали наукову ступінь доктора наук у цій галузі: Л.А. Гольденберг, С.Є. Фель, наукову ступінь кандидата наук – О.М. Медушевська, Т.Н. Мельникова, В.П. Павлова, В.М. Федчина, Ф.А. Шибанов та інші.

У період між 1917–1977 рр. вийшло в світ немало досліджень з історичної картографії у вигляді статей[17]. Значний

---

[16] Зауважимо: Шмідт у різних виданнях його карт своє прізвище писав неоднаково, тому на картах зустрічаємо: “Шмид”, “Шмидт” (російською мовою). В сучасних історико-географічних дослідженнях його прізвище пишеться “Шмідт”.

[17] Найбільше з статей вміщено в таких виданнях: Известия АН СССР, серия географическая. Известия Всесоюзного географического общества. Материалы Московского филиала Географического общества Геодезия и картография, у виданнях університетів, зокрема у виданнях

інтерес до цієї теми викликається необхідністю використати багатовікові надбання вітчизняної та світової картографії у сучасних картографічних роботах, патріотичне бажання показати досягнення наших попередників в цій галузі. У дореволюційній літературі роль вітчизняних картографів і вітчизняні карти були вивчені недостатньо і, як тепер виявлено, інколи авторство невірно приписувалось іноземним виконавцям, у той час, як карти базувались на наших вітчизняних матеріалах, а іноді і готувались за допомогою вітчизняних знавців в історії та топографії[18].

Глибокий аналіз багатьох іноземних карт, на яких зображено територію Московської держави і українські землі в середні віки, знаходимо в дослідженні академіка Б.О. Рибакова[19]. Зокрема, доведено, що карта Московії, яка видана начебто за відомостями англійського купця Е. Дженкінсона (1562 р.) фактично базується на російському кресленику 1497 р., карта голландського картографа Г. Ґеррітца (1613 р.) – на російському оригіналі 1523 р. тощо. Є підстави вважати, що така практика існувала й у XVIII ст. На таку думку наводить перевидання у XVIII ст. закордонними картовидавцями раніше згаданих карт Ґ. Боплана. Не викликає сумніву й факт використання польським картографом Річчи Заноні* відомостей з російських картографічних творів на його картах, бо інакше він не мав би змоги детально зобразити на своїх картах

Київського університету. Інститутом історії АН УРСР у 1971 р. розпочато видання Українського історико-географічного збірника.

[18] Про це детально можна дізнатись з дослідження Б.О. Рибакова – Русские карты Московии XV – начала XVI века. М., 1974.

[19] *Рыбаков Б.А*. Русские карты Московии XV – начала XVI века. М., Наука, 1974.

* Італійський картограф і астороном Джованні Антоніо Ріцці-Дзанноні (1736–1814) на замовлення польського мецената Юзефа Яблоновського видав у Парижі 1772 р. «Карту Польщі…» (РС).

територію Новосербії, яка утворена у 1752–1754 рр. як військово-адміністративне поселення.

Дослідженням історії картографії та історичної картографії, як вище зазначалося, присвячено немало робіт радянських дослідників, в тому числі загальнотеоретичного плану та окремим проблемам.

Серед важливих для даної теми робіт слід, в першу чергу назвати монографії, статті Л.А. Гольденберга, в яких автор приділяє значну увагу картографічному джерелознавству, класифікації картографічних джерел[20], використанню карт в історичних дослідженнях[21] історії картографування окремих регіонів і розвитку вітчизняної історії картографії[22]. Роботи Л.А. Гольденберга базуються на широкому колі картографічних джерел, серед яких немало вперше ним введених в науковий обіг.

Історії картографії[23], картографічному джерелознавству та бібліографії з питань історичної картографії[24] присвячені

---

[20] *Гольденберг Л.А*. Русские картографические материалы как исторический источник и их классификация (по фондам центральных государственных архивов СССР). Автореферат. М., 1958; *Его же*. К вопросу о картографическом источниковедении – Историческая география России XVII начале XX в. М., "Наука", 1975, С. 217-233.

[21] *Гольденберг Л.А., Овчинников Р.В*. Картографические материалы 70-х годов XVIII в. как новый источник по истории крестьянской войны под руководством Б.И. Пугачева – Вопросы истории, № 4, 1958.

[22] *Гольденберг Л.А*. У источников русской картографии. – Известия АН СССР, серия географическая, № 3, 1975, С. 130–140; *Его же.* "Развитие отечественной исторической картографии" – Вопросы истории, № 7, 1974. С. 33–48.

[23] *Шибанов Ф.А.* Очерки по истории отечественной картографии. Л., изд. Ленинградского университета, 1971.

[24] *Шибанов Ф.А*. Обзор русской картографической литературы 18 в. – Вестник Ленинградского университета, 1958, № 18, серия геологическая, вып. 3, С. 158-163.

роботи Ф.А. Шибанова. В “Очерках по истории отечественной картографии” вміщено вибірку із законів Російської імперії, які було видано урядом з питань картографування країни в період 1696–1912 рр. Це зроблено вперше і має важливе значення для дослідження історії картографії. У згаданій роботі наведено також цікаві відомості до бібліографічного словника геодезистів XVIII ст., що має значення не тільки для персоналій, але й для датування недатованих примірників карт, на яких зазначені прізвища згаданих геодезистів.

Картографуванню України XVIII ст. присвячено небагато робіт, здебільшого це статті, розробки окремих питань. Зокрема, слід відмітити статті Ф.Є. Петруня[25], Е.С. Гаврилової[26].

Картографічному вивченню території України присвячена дисертаційна робота В.П. Павлової[27]. Автор в цій роботі та в статтях дослідила стан картографування території України з XVI до першої половини XX ст., зокрема топографічну вивченість від початку XIX ст. до 1917 р., а для західноукраїнських земель – до 1939 р.

Якщо проаналізувати згадані та інші роботи з історії картографування України, то стає очевидним, що XVIII століттю

---

[25] *Петрунь Ф.Е.* Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание. – Труды Одесского государственного университета. Серия геологических и географических наук. Вып. 3. Одесса, 1955, т. 145. С. 141-149.

[26] *Гаврилова Э.С.* Карта г. Львова и ее развитие. Львов, 1956 (автореферат диссертации).

[27] *Павлова В.П.* Картографическое изучение территории Украинской ССР. К., 1954 (автореферат диссертации). Див. також статті: *Павлова В.П.* Російська рукописна карта р. Дніпра першої половини XVIII ст. До питання історії картографічного вивчення території України, – Наукові записки Київського державного університету. Збірник географічного факультету. № 4. Київ, 1957, т. 15, вип. 10; *Павлова В.П.* Територія України на іноземних картах XVI–XVII ст. – Вісник Київського університету. Серія геологічна та географічна, вип. 11. Київ, 1963, № 5.

приділено дуже незначну увагу. Залишаються не дослідженими багато питань, в тому числі не досліджена джерельна база – які картографічні твори дійшли до нас від XVIII ст. Дуже мало відомостей щодо виконавців картографічних робіт. Майже зовсім не розглядалися питання аналізу та можливостей використання карт і рукописних картографо-геодезичних джерел XVIII століття.

Усе це дає підстави стверджувати, що картографування України XVIII ст. вивчено ще не достатньо і потребує спеціального дослідження.

Розділ 1.
КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТІ

1.1. КАРТОГРАФІЧНІ ТА МЕЖОВІ РОБОТИ

Територія України на початку XVIII ст. мала неоднаковий політико-адміністративний устрій, що значною мірою відбилося при картографуванні. Доступними для вітчизняних фахівців були землі Лівобережної України з Києвом та його околицями і Слобожанщина, які були возз'єднані з Російською державою внаслідок Визвольної війни українського народу 1648–54 рр. Картографування і межування на цих територіях проводилися протягом всього сторіччя і деякі з матеріалів збереглися до нашого часу*.

Галичина, Волинь і Правобережжя майже до кінця століття перебували під владою Речі Посполитої. Волинь і Правобережжя звільнені у 1793, 1795 рр.[1] Картографічні роботи і розв'язання питань, пов'язаних з встановленням меж земеловолодінь, тобто з межуванням, велося до 1793 р. польськими урядовцями і фахівцями. Рукописних матеріалів збереглося

---

* Місця зберігання картографічних маиеріалів буде розглянуто окремо, в наступному параграфі.

[1] Маніфест генерал-аншефа Кретчетникова, объявленный по Высочайшему повелению в стане Российских войск под Полонно, – о присоединении польских областей к России. – ПСЗ, т. XXIII, 17108, марта 27, 1793; О принятии присяги от жителей вновь присоединенных к России от Польши при последнем ее разделении на области. – ПСЗ, т. XXIII, 17323, мая 1, 1795.

дуже мало. Друковані карти є (видані в Польщі, Німеччині, Австро-Угорщині тощо).

Обмежена кількість картографо-геодезичних матеріалів про Запорозьку Січ. Хоча ці землі й зображувалися на друкованих картах, виданих в першій половині XVIII ст., але відомості, які там знаходимо, здебільше стосуються гідрографії та шляхів, та й вони нерідко показані неточно. Як буде розглянуто далі, геодезичні й картографічні роботи на цих землях було проведено в середині сторіччя. Місцевість, де проходив російсько-турецький кордон по запорізьких землях, були предметом уваги й раніше (1705, 1711, 1740, 1742 рр.)[2].

Недоступними для більшості фахівців були території, захоплені татарськими ордами на чолі з Кримським ханством – васалом Туреччини. Інформація про населені пункти Криму на вітчизняних та іноземних картах, що були видані у XVIII ст., дуже неповна. Прилеглі до Криму степи Таврії і Буджак бачимо дуже примітивно – загальним контуром.

Очевидно, що на збирання відомостей для карт у XVIII ст. мали вплив політичні явища, в першу чергу державна належність території: землі доступні вітчизняним фахівцям зображені більш достовірно ніж на картах, укладених на цю територію іноземними.

Розглянемо, з якою метою, ким і коли було укладено найважливіші карти України у XVIII ст. Це питання мало вивчене і недостатньо забезпечене джерельною базою, що викликає значні труднощі для дослідників.

---

[2] Запись межевая, поставленная у реки Буга… – ПЗС, т. IV, 2077, октября 22, 1705; Договор взаимный в обозе при реке Пруте учиненный между российскими уполномоченными – подканцлером бароном Шафировым и генерал-майором графом Шереметевым и между великим визерем Пашою. – ПЗС, т. IV, 2398, июня 12.1711.

До початку XVIII ст. в Росії не було спеціальних навчальних закладів для навчання картографів, геодезистів. Не було й установи по координації картографо-геодезичних робіт. Таке становище склалося і в інших країнах. Картографуванням займалися звичайно люди, що мали високу загальну освіту, або практично навчалися у тих, що працювали в цій галузі. Найбільш відомими у виданні карт країнами були на перших етапах друкарства великі торговельні міста Італії (Венеція, Генуя, Флоренція), а згодом Німеччина, Нідерланди. Дослідження В. Кордта[3], Б.О. Рибакова[4], К.О. Саліщева[5] дають уявлення, що деякі з іноземних карт на територію Росії укладалися на підставі російських рукописних карт.

Початок укладання рукописних карт на територію України ховається в глибині віків. Зокрема, серед "чертежей", які значилися в архіві Посольського приказу і перелічені в опису, складеному 1626 р., є кресленики Лубен, Любеча, Трубчевська, Путивля, Чернігова, Новгород-Сіверського, Рильська, Почепа, Стародуба, а також кількох повітів[6].

Виникнення згаданих креслеників, в тому числі "Чертежа украинским и черкасским городам"[7], "Большого чертежа"[8]

---

[3] *Кордт В*. Матеріали до історії картографії України. Ч. І. К., ВУАН, 1931. С. 10-13.

[4] *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV – начала XVI века. М., Наука, 1974.

[5] Картография Русского государства в допетровскую эпоху. – К.А. Салищев. М., изд. МГУ, 1976. С. 353-363.

[6] Опись архива Посольского приказа 1626 года. Ч. І. М., Полиграфист, 1977. С. 413-414.

[7] *Шибанов Ф.А*. Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма. – Известия ВГО, т. 84, вып. І.

[8] Книга, глаголемая Большой чертеж. М., университетская типография, 1846; *Петрунь Ф.Е.* К вопросу об источниках «Большого чертежа». Одесса, 1924. Книга «Большому чертежу». М., АН СССР, 1950.

викликалися, в першу чергу військово-оборонними вимогами. Карти окремих територій країни, пов'язані з військовими походами, системою оборони, розміщенням військових частин зустрічаємо в рукописному і друкованому вигляді в значно більшій кількості за XVIII ст. Це обумовлено як тим, що в той час було укладено значно більше ніж у попередні часи карт, так і кращою збереженістю примірників XVIII ст.

Для військових потреб карти виконувалися військовими інженерами іноді з високими офіцерськими чинами. Зокрема, під час азовських походів кінця XVII ст. картографічні роботи виконували В.Я. Брюс та генерал-майор Ю.А. Менгден. Їхні матеріали було використано в карті, виданій в Амстердамі І. Тесінгом.

На карті позначено великі, середні й малі міста, селища, села, монастирі, турецькі й татарські міста, села, житла, шляхи сполучення, річки. Масштаб позначено чотирма лініями, на яких його дано у німецьких, французьких, польських милях та в співставленні вимірювального колеса з англійською милею.

Карти й плани, укладені військовими, несуть різноманітну інформацію, в першу чергу про рельєф, гідрографію, ситуацію, які дуже важливі для військової тактики та стратегії. Розглянемо кілька прикладів.

а) Карти укріплених ліній довготривалого призначення, окремих фортець та укріплень в зв'язку з конкретними бойовими діями. Серед них: "План укреплений, возведенных под Полтавой в 1709 г."[9], "Карта украинских линий с показанием крепостей, редутов и сколько в оной пушек состоит и близ лежащих местечек, слобод и рек, 1776 г."[10], "Собрание карт Российской империи с показанием линий крепостей"

---

[9] ГБЛ, карт. відділ, КОХІ – 14.

[10] ГПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, рук. відділ. Ерміт. збірка, № 232, арк. 17-18.

(XVIII в.)[11], "Проспект Аккерманской крепости, состоящей в Бессарабии, в каком состоянии по взятии российскими войсками от турок находится, то-есть от 1776 г."[12], "План и профили Бахмутской крепости Азовской губернии. 1776 г., апреля 18"[13].

б) Карти, плани, схеми військових походів, боїв:

"План сражений при Полтаве" (1709 р.)[14], "Карта военных действий на Дону и Днепре ее имп. велич. победоносной армии 1736 г. Грыдырованная* в С.-Петерб. при СПб. Акад. Н."[15], "Планы сражений Российского флота с турецким. 1788–1791 гг."[16], "Русско-турецкая война 1768–1774 гг.", "Планы положения войск при различных пунктах в юго-западной Украине во время русско-турецкой войны 1769 г." (17 аркушів)[17].

в) Військові карти з державами кордонами та адміністративними межами: "Карта Ачаковского (Очаківського) лимана с частию реки Буг, Ингулем, сочиненная по высочайшему ее императорского величества поведению вице-адмиралу и кавалеру Сенявину, посланным с его флота лейтенантом Павлом Пустошиным" (на карті проходить Російсько-турецький кордон 1774 р.)[18], "Карта учиненная для состоящего по Елисаветградской провинции и в областях Турецкой и Польской кордона, в каковых по оных местах содержатся форпосты,

---

[11] ЦДВІА, ф. ВУА, № 25806.

[12] ЦНБ АН УРСР, карт. відділ, № 13297.

[13] ЦДВІА, ф. 418, № 713.

[14] ЦНБ АН УРСР, карт відділ, № 9625, 10546.

* Грыдырованная – гравійована.

[15] Там же, № 17477.

[16] Там же, № 17389.

[17] ДПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, рук. відділ. Ерміт. збірка, № 280.

[18] ЦНБ АН УРСР, карт. відділ, № 18140.

значится: кордон оттушеван густою земляною краскою, а форпосты под красными номерами и с подписью. Составил Ястребов”[19], “Генеральная карта Малороссии с разделением на полки и сотни, с табелью наименования полков и числа людей”[20], “Чертеж Слободским полкам, лежащим между реками Донцом и Ворсклою, также и Бахмутской провинции и тем местам, в коих в 1729 г. стояли драгунские полки”[21].

г) Загальногеографічні або політико-адміністративні карти із зазначенням місць розміщення військових частин: “Карта, представляющая часть Малороссии с означением селений и городов, в коих квартировали российские войска, 4 марта 1709 г.”[22], “Карта расположения российских войск в винтерквартирах в Польской Украинев 1789 г.”[23].

Вже з переліку наведених нами карт видно, яка різноманітна інформація в них вміщена.

Крім вищезазначених відомостей на картах, укладених військовими фахівцями знаходимо й інші відомості, в тому числі про: адміністративний поділ, розміщення лісів, луків, земельних угідь, населених пунктів і таке інше. Таким чином, *військові картографічні джерела несуть в собі важливу історико-географічну інформацію*.

Карти для військових потреб виготовляли за указами уряду (іноді безпосередньо за царським указом), а також за розпорядженням високих військових осіб (генералітету). Для укладання таких карт залучалися також цивільні виконавці, які

---

[19] “Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции – Записки Одесского общества истории и древностей”, т. 14, Одесса, 1886 (додаток).

[20] ЦДВІА, ф. ВУА, № 16369.

[21] ЦДАДА, ф. 192, оп. І, спр. 10.

[22] Там же, спр. 6.

[23] ЦДВІА, ф. ВУА, № 16294.

були обізнані з картографуванням, серед них значна роль відводилася геодезистам[24].

Посилення картографування країни, включно з українськими землями у XVIII ст. було пов'язане з соціально-політичним розвитком Росії: з реформами державного управління і адміністративного устрою, боротьбою за вихід до моря, звільнення південних земель від панування Кримського ханства – турецького васалу. Всі ці заходи були неможливі без наочного уявлення про країну та прилеглі території. Надаючи великого значення картографуванню та історико-географічному описуванню, царський уряд вжив заходів для підготовки вітчизняних фахівців з укладання й використання карт.

Уже в 1701 р. розпочато підготовку геодезистів (в артилерійській та навігаційній школах, а згодом створено окремий клас)[25]. 1705 р. засновано першу вітчизняну друкарню для друкування карт, атласів, географічної літератури[26]. Наприкінці сторіччя, 1779 р., відкрито землемірну школу, яка у XIX ст. була перетворена на Межовий інститут – перший в світі вищий навчальний заклад подібного профілю[27].

Такі заходи дали змогу розпочати картографо-геодезичні роботи з підготовки генеральної карти держави та атласів, укладених на базі точних відомостей. Уже 1715 р. було направлено перших геодезистів на зйомки, 1721 р. в Київську

---

[24] Переписка Генеральной Войсковой канцелярии с киевским вице-губернатором о присылке геодезиста для составления чертежей поселений и земель за Украинской линией. – ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. І, т. 3, спр. 2739.

[25] История отечественной математики. Т. І. К., Наукова думка, 1966, С. 146.

[26] *Гнучева В.Ф.* Географический департамент Академии наук XVIII в. М.–Л., 1946, С. 21.

[27] *Апухтин А.* Очерк истории Константиновского межевого института с 1779 по 1879 год. СПб., 1879. С. 5.

губернію – геодезисти Б. Батурин, М. Сумароков, 1724 р. – Я. Ясенєв, В. Коверин[28].

За указом Сенату – вищого органу по управлінню країною 1720 р. розпочато планомірне картографування країни. Роботи виконувалися згідно інструкцій і підпорядковувалися Сенату, керував ними спочатку І.К. Кирилов[29]. Зйомки виконувалися по адміністративних одиницях таким чином, щоб карта повіту вміщувалася на одному аркуші, що давало змогу зводити їх в атласи губерній.

Цей комплекс робіт охопив період 1721–1744 рр. і хоча не всі повіти країни було зазнято, виникла можливість підготувати до друку значну частину карт до запланованого І.К. Кириловим атласу Російської імперії, в якому мали бути й карти українських територій. Певну віху на шляху розвитку картографічної техніки і уявлень про країну, одержаних на базі польових спостережень і зйомок, становить "Генеральная карта Российской империи 1734 г."[30]. На ній відображено й територію теперішньої Української РСР. Характерно, що інформація в різних частинах України, як і слід було чекати, неоднакова.

Після смерті І.К. Кирилова керівництво геодезистами перейшло до В.М. Татищева і, відповідно, позначилася роль Академії наук. При Академії було створено Географічний департамент.

Провідну роль у розвитку вітчизняної картографії Академія відігравала до кінця XVIII ст. Значною подією було видання у 1745 р. "Атласу Российского"[31].

---

[28] *Шибанов Ф.А*. Очерки по истории отечественной картографии. Л., изд. университета, 1971. С. 41-57.

[29] Русские географические атласы XVIII в. Сводный каталог, введение. Л., 1964. С. IX.

[30] Там же.

[31] Атлас Российской, состоящий из девятнадцати карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, сочиненный

В “Атласі” вміщено генеральну карту Російської імперії. Тринадцять карт Європейської частини (в масштабі 34 версти у дюймі) та шість карт Азійської частини (у масштабі 90 верст у дюймі). Карти для атласу було укладено на підставі географічних досліджень і геодезичних зйомок останніх років, тому зображення країни і окремих частин в Атласі подано точніше, ніж на картах І.К. Кирилова. Один із керівників робіт по підготовці Атласа Левард Ейлер писав, що цим виданням російська географія “приведена в гораздо исправнейшее состояние, нежели география немецкой земли”[32]. Дійсно, якщо проаналізувати іноземні атласи того ж часу, то легко переконатись, що в них немало застарілих відомостей і, навпаки, “Атлас” виданий Російською академією й наступні друковані атласи, які виходили в другій половині XVIII ст., базувалися на самих останніх відомостях, які одержувалися на місцях.

Розвиток промисловості, зростання торгівлі, посилення колонізації колишніх степів, які ще на початку XVIII ст. були мало заселені на території України (сучасні Ворошиловградська, Донецька, частина Дніпропетровської, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області та окремі території в інших прилеглих областях), викликали необхідність вивчення природних багатств. У цих умовах Академія провела ряд експедицій, а також розіслано було анкети для збирання відомостей на місцях. У підготовці анкет брав участь М.В. Ломоносов[33].

по правилам географическим и новейшим обсервациям, с приложенной при том генеральной картой сия империи великая империи, старанием и трудами императорской Академии Наук. Санкт-Петербург, 1745 (Атлас вийшов російською мовою у трьох варіантах, див.: *Шибанов Ф.А.* Очерки по истории отечественной картографии. Л., 1971. С. 31=33).

[32] *Салищев К.А.* Картоведение. М., 1976. С. 369.

[33] *Рубинштейн Н.Л.* Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изуче-

Перші анкети з метою історико-географічного вивчення Російської імперії було розіслано з Академії наук та з Сухопутного шляхетного корпусу 1760 р.[34] Відомості анкет намічалося використати для укладення атласу, про це сповіщалося указом Сенату від 31 січня 1760 р.: – "О доставлении из всех городов в Академию наук для сочинения Российского атласа верных географических известий"[35]. Деякі з анкет збереглися в архівах. На базі анкет Академії наук і Сухопутного шляхетного корпусу було видано Л.І. Бакмейстером "Топографические известия, служащие для полного географического описания Российской империи"[36]. Всі ці матеріали становлять важливу базу для сучасних історико-географічних досліджень.

З другої половини XVIII сторіччя картографуванням та описуванням країни займалися землеміри, тобто межові установи. Межові роботи (межування) – встановлення меж землеволодінь та юридичне оформлення цих меж у зв'язку з правом на земельну власність – це один з найдавніших видів робіт. На Україні межові роботи виконувалися підкоморниками (підкоморими) та їх помічниками-коморниками. За давнім звичаєм межі описувалися безпосередньо на місцевості. Результати обстеження записувалися в спеціальні зошити. При незгоді позивачів справа розглядалася в підкоморському суду, а у випадках незгоди з його рішенням – у вищих інстанціях.

ния России. – Вопросы географии. М., Гос. издат. географической литературы, 1953, вып. 31. С. 43.

[34] О присылке из всех городов в сухопутный шляхетный кадетский корпус ответов на сделанные из оного корпуса вопросы для сочинения географического описания Российского государства. – ПСЗ, т. XV, 11165, декабря 13, 1760.

[35] ПСЗ, т. XV, 11029, января 31, 1760.

[36] Ч. I–IV, СПб., 1774–1774.

Під час межування плани укладали до середини XVIII сторіччя не завжди, а здебільшого у зв'язку з великими суперечками[37].

Необхідність усунення довготривалих суперечок, а головне – необхідність мати конкретне уявлення щодо характеру землевласності, як головної форми оподаткованої власності, змушувала царський уряд вживати заходів для проведення загальнодержавного межування. Уже в першій половині сторіччя робилися спроби розпочати такі роботи, але фактично генеральне межування розпочалося лише в другій половині сторіччя в тих губерніях, де було утворено межові контори. Зокрема, 1769 р. – на Харківщині. Планомірні межові роботи з обов'язковим укладанням карт проводилися по всіх губерніях країни з 1780–81 рр. по мірі утворення намісницьких правлінь та губернських креслярень з штатом землемірів.

Правилами та інструкціями для землемірів було наказано укладати карти на базі інструментальних зйомок. Головними інструментами були астролябія та пристосування для вимірювання довжини (мотузки спеціально оброблені і певної довжини, мірні ланцюги).

У тих місцевостях, де генеральне межування не проводилося, могло бути спеціальне і коштне межування. Вони відрізнялись тим, що генеральне межування з самого початку мало на меті суцільні зйомки певної адміністративної одиниці – повіту, губернії; спеціальне межування проводилося на окремих територіях згідно розпоряджень Межового департаменту і, нарешті, коштне межування велося на прохання власників

---

[37] Письмо гетмана Скоропадского киевскому губернатору о назначении комиссара для измерения земельных владений Киево-Печерской лавры – 3 березня 1721. – ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. I, т. I, спр. 45; ...Малороссийской коллегии Глуховского гарнизона капитан Хрипунов и от киевской канцелярии киевского гарнизона полковник Рудаков… оную спорную землю (в Жулянах) объехали и обмежевали. ЦНБ АН УРСР, рукоп. відділ, ДА, Лебедєв, 659 (Муз. 381).

маєтків і за їхні гроші. Коштне межування виникло в зв'язку з суперечками між сусідами за межі, під час передачі майна в наслідування, продажу маєтків, тому матеріали коштного межування випадкові і охоплюють незначні території. Вони велися також за єдиними межовими правилами і являють певну цінність для історико-географічних досліджень окремих територій[38].

На українських землях генеральним межуванням були охоплені Харківська, Катеринославська і Херсонська губернії[39]. На Київщині межові роботи розпочато з 1782 р. (після встановлення посад губернського і повітового землемірів)[40].

На Правобережній Україні, Волині, Поділлі військові фахівці проводили зйомки й укладання карт за указом царського уряду з грудня 1792 р.[41] Межові роботи почалися пізніше –

---

[38] *Готье*. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. Том I, М., 1913. С. 420-421; *Иванов А.* Опыт исторического исследования о межевании земель в России. М., 1846; *Иванов А.* Обозрение геодезических работ в России со времен имп. Петра Великого до сочинения ландкарты Российской империи в 1746 году. М., 1853; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. I, кн. I, К., 1891, С. 486.

[39] На Харківщині генеральне межування велося в період 1769–1781 рр., Катеринославщині – 1798–1828, Херсонщині – 1798–1828 рр.

[40] Першим київським губернським землеміром був підполковник Басін Іван, повітовим – Басін Андрій. На жаль, встановити їхні родинні зв'язки не пощастило. Один з них (без зазначення ймення) згадується 1775 р. "что он при межевании находится недавно и токмо с 1772 года из от ставки". – ПСЗ, т. XX, № 14298, апреля 9, 1775.

[41] "…Прикажите Генерального штаба чинам, находящимся при войсках… сочинить верную карту оной (территории) с камеральным описанием. По сочинении карты и получении точнейших о земле сведений приступить к присоединению поветов… например, …части воеводства Киевского присоединены быть могут к Черниговской и Киевской губернии…" – ПСЗ, т. XXIX, № 17090, декабря, 1792.

коли було визначено губернії і адміністративні установи, в тому числі введено посади землемірів і створено губернські креслярні[42].

Невдовзі після звільнення з-під Отаманської Порти[43], утворено Таврійську губернію з відповідними посадами землемірів.

Незважаючи на незначну кількість землемірів (один на цілий повіт), було проведено значну роботу з укладання планів, карт окремих місцевостей, населених пунктів, повітів, губерній[44]. Графічні матеріали супроводжувались пояснювальними текстами. Крім того проведено низку суцільних описів (географічних, топографічних, економічних), які значно доповнюють картографічні матеріали і несуть важливі відомості до вивчення соціально-економічної, історичної топографії, географії тощо.

Таким чином, розглянувши деякі аспекти картографування території України, ми бачимо, що найважливішими були роботи військових фахівців[45], геодезистів і землемірів. Роботи на значних територіях велись на підставі урядових указів і

---

[42] О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую державу. – ПЗС, т. XXI, № 15708, апреля 8, 1783.

[43] О присоединении к России от Польши некоторых областей и об учреждении из оных губерний: Минский, Изяславской и Браславской. – ПСЗ, т. XXIII, № 17112, апреля 23, 1793; Учреждение Подольской губернии. – ПСЗ, т. XXIII, № 17323, Мая 1, 1795. (Останнім указом засновано також і Волинську губернію).

[44] О государственном межевании в России. М., 1854. *Беломар Василий*. Межевание в России в его историческом развитии и современном состоянии. (Киев, 1889), – ЦНБ АН УССР, рукоп. відділ 1, 44647.

[45] Історія військових зйомок і картографування не є об'єктом даного дослідження і розглядається тільки в тій частині, яка має значення для картографування України у XVIII ст.

згідно певних правил. Спочатку виготовлялись рукописні карти, а на їх основі друковані (гравійовані, літографовані).

Після загального огляду стану картографування українських земель у XVIII ст. доцільно зупинитись ще на роботах окремих виконавців, в першу чергу геодезистів, військових та землемірів, які зробили найбільшій внесок у картографування, описування та збирання історико-географічних відомостей про Україну*.

Геодезисти. Підготовка геодезистів в Росії почалася 1701 р.[46] Раніше такий термін не вживався і спеціальна підготовка фахівців для зйомок і картографування не велася. Навчання геодезистів велося в Математико-Навігаційній школі і в Морській академії в період 1701–1753 рр.[47]

На зйомки у Київську губернію 1721 р. були направлені геодезисти Борис Батурин і Микита Сумароков. Вони уклали карти 24 повітів**.

До опису шляхів і укладання карт 1724 р. в Київську губернію були направлені геодезисти Яков Єсенев (Ясенєв) і

---

* Під терміном "Україна" розуміється територія в межах сучасної Української РСР, але, як уже відмічалося, вітчизняним фахівцям у XVIII ст. була доступна для зйомок і описування в натурі не вся територія.

[46] История отечественной математики. Т.І., К., "Наукова думка",1966, С. 146.

[47] *Шибанов Ф.А*. Очерки по истории отечественной картографии. Л., изд. Ленинградского университета, 1971. С. 45

** Тогочасна Київська губернія охоплювала значну територію, включно й з деякими місцевостями сучасних Курської, Воронізької та прилеглих областей. Паралельно існував і інший адміністративно-територіальний поділ, зокрема, на Лівобережній Україні – полковий поділ. Козацьке населення підпорядковувалося полковим адміністративним установам і особам, міщанство так званих "приписных городским губернским".

Василь Коверин[48]. 1725 р. вони укладали карти Охтирського, Ізюмського, Сумського і Острогозького полків[49].

У 1725 р. для описування заповідних лісів на Дону були направлені з Петербурга "геодезии ученики" Іван Шишков і Петро Лупандін. Є відомості, що вони зробили опис Бахмутської провінції (в межах сучасної Ворошиловградської, частини Донецької областей).

У 1732 р. на зйомки "Малой Росії" (Лівобережної України) виїхали Омелян Гурьєв, Василь Доможиров, Василь Коверин, Григорій Чекін, Іван Веснін, Сергій Норов. Василь Доможиров і Омелян Гурьєв уклали карти Охтирського, Ізюмського, Харківського і Сумського полків.

Автором даної роботи виявлено карту геодезиста Івана Єлагіна "Карта описанию реки Днепра от устья Самары до устья Лимана с планом Запорожской верфи"[50]. Досить цінною є й виявлена карта геодезиста Петра Лупандіна "План межи между Великороссиею и Малороссиею", датована 1743 р.[51]

---

[48] Відомості про геодезистів люб'язно надані мені шановним Федором Анісімовичем, деякі з відомостей ще не надруковані, частина – див.: *Ф.А. Шибанов*. Очерки по истории отечественной картографии. Л., 1971. С. 41-57. (Материалы для биографического словаря русских геодезистов XVIII в. и истории геодезического образования) в первой половине XVIII в. Про участь Ясенева в укладанні карт свідчить документ "Дело о представлении геодезисту Ясеневу подводы и выдаче денег на проезд в г. Петербург для доставки в сенат описных книг и чертежей полков Слободской Украины, граничащих с русскими губерниями".

[49] На жаль, самі карти досі не виявлені.

[50] Центральний державний архів давніх актів (далі ЦДАДА), ф. 192, оп. I, спр. 17.

[51] ЦДАДА, ф. 383, картографические материалы МАМО, розд. II. Карты, планы, чертежи, находящиеся в разных делах Московского Архива Министерства, оп. I, спр. 88.

Значну кількість карт уклав Іван Ісленьєв. Він працював у Новоросійській губернії 1757–1767 рр. Ще раніше І. Ісленьєву було доручено таємно провести обстеження району Хаджибея, який тоді знаходився під владою Кримського ханства[52]. Крім рукописних карт запорозьких земель, Хаджибея (тепер у межах Одеси), І. Ісленьєв підготував карти Азовської і Новоросійської губерній, які було надруковано[53].

Роботи І. Ісленьєва були на досить високому рівні для свого часу. Вони несуть в собі відбиток спостережливості і сумлінності[54]. Серед найважливіших є його роботи з описування й укладання карт Запорозьких земель і встановлення кордонів Запорожжя. Наводимо витяг з листа І. Ісленьєва від 29 травня 1762 р. на ім'я кошового отамана Запорозької Січі.

"По указу его императорского величества Правительствующего сената генваря от 7 дня сего года, которым велено мне при депутатах от господина гетмана от крепости с/вя/тыя Елисаветы и от войска Запоржского учинить описание всем Запорожским землям и угодьям как спорным, так и неспорным (в том числе по силе прежних правительствующего сената определений) и за Днепром, и на Крымской стороне, зачав от Слободского поселения, то-есть прикасаяся к перволежащим к Запорожской стороне повопоселенным слободам и оттуда возвращаяся описанием внутрь Запорожской земли, не почитая

---

[52] Петрунь Ф.И. Первые русские карты окрестностей Одессы и их физико-географическое содержание. – Труды Одесского государственного университета, том 145, серия геологических и географических наук, вып. 3. К., 1955.

[53] "Генеральная карта Новороссийской губернии разделенная на уезды. Сочинена в 1779 г. Иваном Исленьевым".

[54] ЦДІА УРСР, К., ф. 229, оп. І, спр. 33, арк. 35, 55; "Об уплате жалованья описывавшему Запорожские земли прапорщику Исленьеву. 1759, марта 9"; *А.Л. Андриевский*. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Вып. 10, К., 1884, с. II.

уже межею под учрежденное слободское поселение от определенной сербской границы в число двадцати верс линию за настояще/е/ до учинения сего повеленного описания, и то описание учинить, и точным показанием, как порзжих, так старинных запорожских и вновь занятых зимовников и владеемых мест во исполнение того указа...»[55]

З листа очевидно, що І. Ісленьєв робив огляд разом з представниками запорожців, які добре знали свої угіддя і кордони, таким чином цінність відомостей, які він наводив достатньо висока.

Військові фахівці. Спеціального навчання у військовій геодезичній установі не було. Основи геодезії викладалися в курсі практичної геометрії, знання якої вимагалося від випускників навігаційної школи, сухопутного шляхетного корпусу, військових артилерійської служби, а також квартирмейстерської частини. У літературі роль військових інженерної служби в укладанні карт XVIII ст. досі не висвітлювалася. Не маючи можливості виявити всіх фахівців цієї галузі, які створювали і копіювали карти українських земель у ХУШ ст., відмітимо, що військові внесли значний вклад в цю справу[56]. Значний слід залишився від діяльності Данила (Даніїла) де Боскета.

---

[55] ЦДІА УРСР, К., ф. 229оп. І, спр. 93, арк.. 51.

[56] На багатьох картах позначені військові титули виконавців, зокрема "Карта устья реки Днепра и Буга, с показанием утвержденной границы Кинбурнского округа. Сочинена полковником Томиловым". – ЦДАДА, ф. І92, оп. І (Херсонская губерния), спр. 5; "Карта положения мест между Очаковым и Кинбурном и всего Лимана, при донесении контр-адмирала Мамонова из Очакова от 27 октября 1737 года", – ЦДАДА, ф. І92, оп. І (Херсонская губерния), спр. 7, 7а; "Карта вокруг Киева лежащим местечкам, селам и форпостам, снятая в 1748 г. с показанием польского владения с российскою империею границ. Копировал Черниговского гарнизонного полка сержант Василий Беляев". ЦДВІА, ф. ВУА, № 22032.

Запрошений на службу російським урядом голландець Данило де Боскет, 1731–1739 рр. уклав разом з архітектором Мічуріним план м. Москви, Тоді він був на посаді квартирмейстра інженерної частини[57]. 1739 р. Д. де Боскета переведено військовим інженером Київської фортеці, де під його керівництвом і за його кресленнями робились нові укріплення Печерської фортеці.

Укріплена стіна і порохові льохи (тепер там гараж) Данила де Боскета збереглися на території заповідника Києво-Печерська лавра до нашого часу[58]. У 1740 р. Д. де Боскет разом з Василем Капністом об'їздили запорозькі землі з метою укладання карт і вибору місць зведення укріплень[59].

Карти Данила де Боскета несуть в собі значну історико-географічну інформацію про кордони, межі, шляхи сполучення, населені пункти, гідрографію тощо. Однак, як і інші

---

[57] *Клементьевский Н.М.* Историческое развитие межевого дела в Москве. М., 1913. С. 6.

[58] *Ф. Ернст.* До історії Києво-Печерської фортеці. – Київ та його околиці. К., 1920. С. 268.

[59] *А. Шмидт*. Материалы для географии и статистики Российской империи. Херсонская губерния. СПб, 1863. С. 812; *Микола Ткаченко*. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – початку XX століть. Утворення Нової Сербії на Запорозьких землях у 1752 р. Київ (б.д.), окремий відбиток. С. 155; Карта поднепровским местам от устья р. Тясмины. Подполковник Данила де Боскет. – ЦДВІА, ф. 416, оп. I, спр. 238. (1745 р.). Карта заднепровским местам, снята и сочинена вновь мною после высочайших ее императорского величества указов из Государственной коллегии иностранных дел от устья Тясмины до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения от 1740 по 1745 год. Інженер-подполковник Данила де Боскет. Уменьшил и чертил кондуктор Матвей Иевлев. – *Б.В. Александров*. Описание рукописных карт XVIII в. хранящихся в отделе рукописной книги АН, – приложение № 2 в книге В.Ф. Гнучева. Географический департамент Академии наук XVIII в. М.–Л., 1946, (по каталогу) № 546.

картографічні матеріали XVIII ст. вони вимагають ретельного аналізу, як з точки зору технічної точності (в них багато елементів окомірних спостережень), так і в написанні назв населених пунктів.

Землеміри. Звання "землемір" введено вперше в 1765 р. і офіційно проіснувало до 1850 р.[60], неофіційно зустрічалося в літературі і пізніше. У зв'язку з тим, що спочатку спеціального навчання землемірству не було, значна частина перших землемірів вийшла з військових[61].

Серед землемірів були фахівці різного рівня, але, користуючись єдиними правилами, вони укладали карти і плани, на яких є певна кількість обов'язкових відомостей. Так, землеміри обов'язково проводили вимірювання довжини ліній і кутів під час знімань. Землеміри були "присяжні", тобто давали присягу про непідкупність і чесність. У разі порушення присяги вони несли відповідальність[62]. Під час землемірства

---

[60] Звання "землемір" введено маніфестом про початок генерального межування від 19 вересня 1765 р. – ПЗС, т. XVII, № 12474, сентября 19, 1765; *Апухтин А*. Очерк истории Константиновского межевого института с 1779 по 1879 год. СПб, 1879, с. 6; О государственном межевании в России. Полный обзор узаконений, правил и всех прочих сведений. М., 1854, С. 73.

[61] О переименовании, состоящих в штатской службе и впредь в оную определяемых военных чинов в классы службы статской. – ПСЗ, т. XIV, № 17723, генваря II, 1797; О дозволении межевой канцелярии определять в уездные землемеры не состоящих в должности землемеров помощников, не имеющих обер-офицерских чинов (…по настоящий теперь в землемерах нужде к произведению наступающего весною генерального межевания Межевой экспедиции канцелярии велеть определять в должности землемеров, представленных от нее к тому достойных землемерных помощников…). – ПСЗ, т. XX, № 14592, марта 6, 1777.

[62] Про шахрайства землемірів у XVIII ст. ми не зустрічали документів. Відома в літературі "справа Лосєва" пов'язана з думним дяком

роботи велись з урахуванням документів на землеволодіння або за свідченням старожителів[63].

Землеміри зробили значний вклад в картографування України, а також залишили важливі топографічні, економічні описи губерній повітів і населених пунктів. Зібраний ними статистичний матеріал охоплює сільське господарство, промисли та промисловість, торгівлю тощо. Такий значний обсяг статистичних відомостей було зібрано й узагальнено по адміністративних одиницях (повітах і губерніях) уперше в практиці Російської держави, тому землемірів по праву називають першими вітчизняними статистиками.

Інші виконавці. Крім військових чинів, геодезистів і землемірів, від XVIII ст. збереглися картографічні твори, підписані іншими особами, в тому числі підкоморими[*], студентами, вчителями, монахами[**].

Таким чином, слід вважати, що картографування території України вітчизняними виконавцями здійснювалося для вій-

---

Лосєвим-Гудовичем, який за наказом і згодою князя Меншикова провів невірні межі володінь почепів і погарців на користь Меншикова. За це Лосєва "под караулом перед собою гонили при межевой веровце", а згодом заслано до Сибіру "с вырванием ноздрей", – А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии. Т. I. Полк Стародубский, вин. I. К., 1888. С. 282; *Д.И. Багалей*. Рецензия на книгу А.М. Лазаревский. Описание Старой Малороссии… Т. I, 1889. С. 81.

[63] Инструкция межевщикам. Гл. I. О приведении межевщиков и при них будучих к присяге. – ПСЗ, т. XIV, № 10237, майя 13, 1774; *Евгений Семенов*. Межевое право и его система. – Межевой сборник, издаваемый топографо-геодезической комиссией Географического отделения Императорского общества естествознания, антропоологии и этнографии. Вып. III. СПб., 1905. С. 65-68.

[*] Посади підкоморих існували на Слобожанщині до 1763 р., на Лівобережжі – до 1780 р., на Правобережжі, Волині – до 1793, 1795 рр.

[**] Граверів, друкарів, видавців карт у даній роботі не розглядаємо.

ськових і цивільних потреб. Проте, при створенні карт військовими та цивільними виконавцями не було достатньо чіткого розмежування змісту карт залежно від їх майбутнього цільового використання. Найбільш важливими були картографічні роботи військових, геодезистів і землемірів.

Точність і достовірність картографічних матеріалів від початку та до кінця XVIII ст. зазнали значних змін і весь час підвищувалися. У той же час слід мати на увазі, що ерудованість і освіта виконавців також позначилися на достовірності картографічних творів.

1.2. ГЕОГРАФІЧНІ, ТОПОГРАФІЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ОПИСИ УКРАЇНИ

Початок описування окремих територіальних одиниць з метою збирання статистичних відомостей та оподаткування населення сягає в глибину віків, з плином часу в описах збереглися спільні риси. Так, завжди подавалися відомості про землю, земельну власність як основний об'єкт доходу й оподаткування. Зазначалася кількість населення (найчастіше тільки того, що оподатковувалося), основні заняття населення (землеробство, скотарство, ремесла). Описи складалися від головних міст адміністративних одиниць, або значних землеволодінь (князівства, воєводства, повіти, маєтки тощо). Повнота відомостей залежала від вимог, часу складання, обізнаності описувача тощо. Впливала також і методика описування (з розповідей, особистих спостережень, обмірів та зйомок).

У XVIII ст. українські землі були не раз предметом описування: проводились ревізії – переписування населення, складалися географічні, економічні, топографічні описи. Всі вони велися за відповідними розпорядженнями і певними

інструктивними положеннями. Найбільший інтерес як історико-географічне джерело мають описи губерній, повітів і населених пунктів, що складені в другій половині XVIII ст.

Більша частина з цих описів залишилася у рукописному вигляді в одному, іноді у двох-трьох примірниках, які зберігаються в державних архівах та рукописних відділах наукових бібліотек[64].

У наш час рукописні географічні, економічні, топографічні і історичні описи містяться головним чином в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек в Києві, Ленінграді, Москві. Виявлення цих описів досить складна справа через розпорошеність по фондах і відсутність тематичних картотек. Зокрема, описи, що зберігаються у Києві, виявлені і введені в науковий обіг не всі, тому в додатку № 4 подаємо список виявлених описів. Список топографічних описів намісництв Російської імперії (1780–1796 рр.) подано в статі М.Л. Рубінштейна[65]. Окремі примірники описів є у Чернігівському, Київському і в деяких обласних державних архівах.

Перед тим як перейти до характеристики відомостей, наведених в описах, розглянемо Укази, що ними користувались

---

[64] На деякі території описи видано: "Опис Новгород-Сіверського намісництва". К., Археографічна комісія ВУАН; *Переверзев И.А*. Топографическое описание Харьковского наместничества... М., 1788. (Перевидано Д. Багалієм у Харкові, 1888 р.); *Пащенко Д*. Описание Черниговского наместничества 1781 года. Чернигов, 1868; *Шафонский А.Ф*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. К., 1851. Всі інші описи губерній, намісництв і повітів України другої половини XVIII ст. – початку XIX ст. залишились у рукописах.

[65] *М. Рубінштейн*. Топографическое описание наместничеств и губерній XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России. "Вопросы географии", вип. 31, М., 1973, додаток № 2.

для складання описів. Більшість урядових указів вміщена в Повному зібранні законів Російської імперії[66], деякі окремі розпорядження, що не увійшли до збірки законів, можна знайти в архівних матеріалах Сенату, Межових канцелярій, губернських, повітових установах тощо. До складання географічних і топографічних описів в Росії існував звичай складати писцові описи. На землях, які були під владою Речі Посполитої, проводилось описування населених пунктів, фортець, маєтків, які відомі під назвою "люстрацій". У писцових описах, люстраціях зазначались певні географічні, історико-економічні відомості, але в даній роботі не будемо на них зупинятись. Це тема окремого дослідження. Зупинимось на описах другої половини XVIII ст., тісно пов'язаних з межуванням. Під час межування землеміри збирали відомості про шляхи, ріки, характер земельний угідь, проводили землевимірювання і укладали карти, плани[67]. Таким чином, землеміри збирали цінні історико-географічні відомості. Крім того, у першій половині XVIII ст. були проведені геодезичні вимірювання різних територій країни, зокрема, території Слобідської України. На основі геодезичних робіт було виготовлено більш точні карти, ніж ті, що укладалися раніше[68].

Такі роботи дали можливість уряду поставити питання про укладання карт і атласів Російської імперії, а також збирання важливих історико-географічних і статистичних відомостей.

---

[66] Було видано два повних зібрання законів: Перше охопило укази за період 1649–1825 рр., воно видавалось 1830 р. (у Санкт-Петербурзі). Друге видання охоплює період 1825–19І7 рр. В даній роботі використовуємо перше видання (Полное собрание законов Российской империи, СПб., 1830, дал. – ПСЗ).

[67] Укладання планів і карт під час писцових описів не було обов'язковим.

[68] Багато карт XVII – початку XVIII ст. було укладено на підставі окомірного огляду місцевості без інструментальних вимірювань.

31 січня 1760 р. видано перший указ про збирання для Академії наук “верных географических известий”[69]. Згідно указу від 13 грудня того ж року вимагались відомості “из всех городов” за формою у вигляді запитань. Наказувалось надсилати відомості до Сухопутного шляхетного кадетського корпусу[70]. Запитання починались з зазначення географічного положення населеного пункту (під якими градусами довготи і широти, на яких річках), часу заснування населеного пункту, а також відомості про ліси, річки, шляхи сполучень, заняття населення тощо.

Указом 1766 р[71]. землеміри зобов’язувались заносити в спеціальні журнали додаткові відомості: 1) які річки судноплавні, їх глибину, ширину; 2) кількість млинів в повіті, губернії, скільки часу в рік вони працюють; 3) ліси та їх стан (придатні чи непридатні для будівництва, породу, вік); 4) хліборобство з зазначенням культур та побіжних промислів населення. Описи казенних земель вимагалось доповнювати даними про якість землі і прибутки з різних угідь (садів, млинів, озер). Зведені на підставі попередніх записів відомості про місто, повіт, губернію і вигляді топографічного опису губернськими землемірами передавались генерал-губернаторам, а звідти в Сенат. Іноді примірники надсилались до Межового департаменту.

---

[69] ПСЗ, т. XV, № 11029, генваря 31, 1760. Сенатский.

[70] ПСЗ, т. XV, № 11165, декабря 13, 1760. Сенатский – о присылке из всех городов в Сухопутный Шляхетный Кадетский корпус ответов на сделанные от оного корпуса вопросы для сочинения географического описания Российского государства.

[71] Указ ея императорского величества самодержицы всероссийской правительствующего сената по Межевой экспедиции Печатан в СПб. при сенате майя 27, а в Москве в Сенатской Типографии июля 9 числа 1766 г.

Після 1771 року обсяг статистичних відомостей збільшено за рахунок відомостей про давні кургани, запустілі заводи, млини і таке інше, що стосувалось історичної географії та історії краю. Такі описи, як правило, називались географічними, іноді історичними, але деякі, як і раніше називались топографічними описами.

З 1788 року під час землемірних робіт виконавці зобов'язувались вести спеціальні економічні примітки з статистичними відомостями про населення, географію і історію краю. Таким чином з'явились економічні описи міст, повітів і губерній. Відміною від попередніх було те, що відомості про населення мали бути більш повними. Так, у перших інструкціях не вимагалось розділяти кількість душ за статтю, а в економічних примітках обов'язково було показувати кількість жінок і чоловіків окремо. Більше уваги приділено даним про хліборобство, заняття населення, але в цілому обсяг описів зменшився. Про характер економічних описів можна уявити переглянувши "Короткий економічний опис Київської губернії", зроблений київським землеміром Олександром Опанасовичем Масловським[72]. Економічний опис Київської губернії, що зберігається у Рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифром І.808, було складено О. Масловським у грудні 1805 року. Справа являє собою комплект, в якому, крім Київської губернії, знаходяться топографічні описи Курської та Орловської губерній, географічний і топографічний опис Нижньогородської губернії. Це чистові тогочасні копії. Порядок викладення матеріалу єдиний: спочатку відомості про губернію, а в ній про губернське місто, далі – повіти, а в кожному з них – повітове місто. Відомості про губернські міста, зокрема про Київ, більш повні,

[72] Олександр Опанасович Масловський мав військове звання штик-юнкер, в Києві був спочатку повітовим, а далі губернським землеміром з 1795 року.

про інші населені пункти – короткі. Автор опису Києва погоджується з думкою відомого історика В. Татищева, що Київ – давнє місто. "Початок його, – пише О. Масловський на сторінці першій, – відносять до 430 року з народження христового, і з того часу до 1696 року знаходивсь у непевному стані, переходячи з рук в руки, а з того року знаходиться в спокійному стані". Далі докладно описано всі три частини міста – Печерськ, Старий Київ, Поділ, зокрема будівлі, монастирі, печери, заняття населення, ярмарки і який на них буває крам. Опис безумовно заслуговує на увагу з боку києзнавців, краєзнавців і істориків.

Не меншу цінність являє опис, що зберігається у Ленінграді[73] і стосується Київської губернії. На жаль, визначити автора не пощастило. Робота являє собою цензорський примірник, підготовлений до друку, але чомусь не видрукований. Це писарська копія, яка ілюстрована багатокольоровими планами (губернського міста Києва, повітових міст – Остра, Козельця, Переяслава, Пирятина, Лубен, Миргорода, Хорола, Городища, Золотоноші), а також картами повітів і губерній. Крім того подано дві таблиці: 1) відстані від Києва до повітових міст і між ними; 2) опис станцій по великих шляхах і відстані між ними.

Розглянемо ще описи Симбірської, Херсонської і Таврійської губерній, які зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, у Києві (далі – ЦНБ). Один з них (шифр І.І 665) складається з трьох штучно

---

[73] "Историческое й топографическое описание Киевской губернии и ее городов с картами, составленными по приказу Екатерины II, 20 января 1787 г. и по указанию графа П.А. Румянцева-Задунайского". Копия с предисловием и поправками издателя И.И. Антоновского с разрешением цензора И.О. Тишковского от 19 ноября 1809 года. – Ленінград, Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів, ф. 683, спр. 18.

об'єднаних в одну справу описів. Першим іде опис Симбірської губернії, який зроблено на великому аркуші зеленкуватого паперу у вигляді ліній. Два підписи засвідчують документ: "Виконуючий креслярського директора посаду Петухов, свідчив землемір, титулярний радник Ракицький". Опис Симбірської губернії прикладено взірцем для складання інших. Разом з описами зберігається лист від 24 грудня 1805 року з Сімферополя, який підтверджує думку, що більшість описів складалась землемірами.

Опис Таврійської губернії, складений 1807 року, займає аркуші 94–117 (із зворотними аркушами). Тут подано короткі відомості про губернію, повіти, губернські і повітові міста, зазначено географічне положення губернії і повітових міст, описані видатні споруди, заняття населення. Опис доповнений статистичними таблицями і картою. Так, на аркушах 86–88 маємо "Відомість про кількість землі взагалі в області Таврійській і про кількість населення на них хліборобів", а також окремо по Сімферопольському, Феодосійському, Євпаторійському, Перекопському повітах. Копія завірена секретарем комісії, затвердженої для розбору супуречок на землю, Фєловським. Аркуші 90–92 – Копія відомості, що доставлена Таврійському губернському уряду від казенної експедиції про кількість народу по Таврійській губернії та землі". Наприкінці: "і того народу 142 499". Копія завірена секретарем Жеваковим. На аркуші 110 – Відомість про кількість жителів в Таврійській губернії – за станом на 1807 рік. Остання відомість більш повна, ніж попередні. У ній подано кількість населення за національним складом, кількість селян по відомствах та залежністю, колоністів за національністю. Всього населення 157 561. Таким чином, з 1796 до 1807 року маємо збільшення чисельності населення на 15 062.

Значну цінність являє Генеральна карта Таврійської губернії з поділом на повіти, а останні – на землеволодіння. Карта

укладена землеміром Меленцовим у грудні 1805 року. Вона має масштаб 16 верст у дюймі (1:672 000). Досить детально показані населені пункти, річки, узбережжя Чорного моря, шляхи, адміністративні межі, губернії і повітів. Рельєф зображено тогочасними умовними знаками у вигляді горбиків (перспективно). План багатокольоровий, оздоблений гравюрами. Ця карта значно доповнює наочне уявлення про тогочасну територію губернії.

Опис Херсонської губернії починається з географічного положення губернії, далі подано відомості про Тираспольський, Ольвіопольський і Єлисаветградський повіти і населені пункти. (Аркуш 1–9). Опис підписаний, як і багатокольорова карта, губернським землеміром Сівричем. Карта зроблена детально. Масштаб 10 верст у дюймі або 1:420 000. Значну цінність мають описи адміністративної межі Херсонської губернії з іншими. Наведемо відомості про межу з Подільською губернією:

– Від гирла річки Єгорлик, яка впадає в ріку Дністер, живим урочищем вгору по течії Єгорлика до верхів'їв, звідси сухим шляхом великою дорогою, яка лежить між Херсонською та Подільською губерніями, до міста Балти... Далі живим урочищем вниз по течії річки Кодими до гирла її, яка впадає в ріку Буг; Бугом до гирла річки Синюхи, яка теж впадає в Буг, від гирла вгору до течії річки Синюхи до гирла річки Ятрані. Річки Єгорлик, Кодима і Синюха через невелику кількість води до судноплавства непридатні...

Там же, у рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, зберігаються описи Катеринославського намісництва і губернії, Київського намісництва і губернії, Новоросійської губернії, Подільської, Слобідсько-Української, Чернігівської тощо (додаток 1).

Є серед описів більш повні, є короткі. Деякі недатовані і не мають підписів авторів. Є тогочасні або пізніші копії. Все це вимагає досліджень, відбору найбільш цінних для друкування,

бо рукописні описи мало доступні широкому колові дослідників, краєзнавців, любителів історії рідного краю. Разом з тим рукописні описи містять різноманітну статистичну інформацію, зокрема про адміністративно-територіальний поділ, площу земель та кількість населення по повітах (додаток 2).

Опублікування найцінніших примірників описів дасть можливість ввести у науковий обіг цінну джерельну базу для вивчення історії нашої батьківщини, відкриє багато цікавого для краєзнавців, дасть змогу використати новий матеріал реставраторам давніх церковних і цивільних споруд, про які в описах маємо немало цікавого.

1.3. МІСЦЯ ЗБЕРІГАННЯ КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Внаслідок різних причин картографічні матеріали XVIII століття, на яких зображено територію України, зберігаються в багатьох державних архівах та наукових бібліотеках Союзу РСР. Деякі карти, плани, креслення є в іноземних архівах, бібліотеках, у приватних осіб. Так, дуже цінна карта XVII ст. – "Чертеж украинским и черкасским городам" зберігається у Стокгольмі. Є карти Російської імперії в Національній бібліотеці Франції у Парижі. Частина з них вивезена з Росії ще у XVIII ст. Ж.-Н. Делілем, який деякий час перебував на службі російського уряду[74]. Близько 20 тисяч карт і планів зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві. Серед них немало таких, що стосуються території України[75].

---

[74] *Салищев К.А.* Картоведение. М., 1976. С. 369.

[75] *Попова Л.А.* Документальні матеріали з історії України в архіві Польської Народної Республіки. – Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. К., 1960, № 45.

Виявлення наявності картографічних матеріалів на територію України привертало до себе увагу дослідників. Цінні відомості для свого часу подав В. Кордт[76], місця зберігання окремих карт, планів згадуються в статтях деяких авторів. Проте комплексно ця робота на сучасному рівні ще не проведена, тому доцільно зробити хоча б невеликий огляд фондів, головних картосховищ Радянського Союзу.

Розглянемо фонди найбільших наукових бібліотек Союзу РСР – Москви, Ленінграда, Києва, Львова, в яких є картографічні відділи. Серед них Державна ордена Леніна бібліотека Союзу РСР ім. В.І. Леніна – найбільша у СРСР. Її фонди займають почесне місце серед світових бібліотек. Картографічні видання (друковані атласи, карти, плани) зосереджені в цій бібліотеці у картографічному відділі, який має добре складені географічні та тематичні покажчики, а також видає каталоги нових находжень[77], виставок[78] тощо. Рукописні картографічні та ілюстративні матеріали знаходяться в цій бібліотеці у рукописному відділі та у Музеї книги. Серед них є цінні рукописні карти, зокрема, у фонді Маркевича – в рукописному відділі. Так, для укладання історичних карт адміністративного поділу Слобожанщини та для вивчення військового строю слобідських полків значний інтерес мають карти Охтирського, Острогозького, Сумського полків (додаток 3).

У Ленінграді значна кількість картографічних творів зберігається у двох бібліотеках – Бібліотеці АН СРСР (або скорочено БАН) та в Державній публічній бібліотеці ім.

---

[76] *Кордт В*. Матеріали до історії картографії України, ч. І. К., 1931.

[77] Каталог иностранных карт и атласов, поступивших в библиотеку имени В.И. Ленина (видається щорічно).

[78] Использование земель. Аннотированный указатель карт. М., 1975; Карты и атласы. Каталог виставки к VI съезду Географического общества СССР. М., 1975.

М.Є. Салтикова-Щедріна (ДПБ). В обох з них друковані матеріали зберігаються в картографічних відділах, а рукописні – у рукописних.

У картографічних відділах обох бібліотек є цінні карти, атласи, плани на які складено каталоги (географічні, тематичні, імені – на авторів, укладачів карт). Більша частина рукописних карт БАН описана Б.В. Александровим[79]. Картографічні фонди квартвідділу ДПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, крім картотек, відбиті у анатованих каталогах, які видає бібліотека[80].

Більша частина рукописних карт з фондів обох бібліотек збереглась в одному і рідко у двох-трьох примірниках. Серед них дуже цінні карти території України XVIII ст., в тому числі у рукописному відділі Бібліотеки АН СРСР карти Слобідської України, Нової Сербії, Білгородської губернії, Дніпра, Дністра та інших річок і прилеглої до них території, а також плани міст, фортець, населених пунктів, окремих землеволодінь.

Частина рукописних карт ДПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна зосереджена у фонді 342 ("Собрание карт й планов")[81], окремі примірники є й по інших фондах.

---

[79] *Александров Б.В.* Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки АН СССР. – Труды Архива АН СССР. М.–Л., 1946, в. 6, С. 267-412, а також додатки № 1, 2; *Гнучева В.Ф.* Географический департамент Академии наук XVIII в. М.–Л., 1946.

[80] *Кодес И.И.* История картографических фондов Государственной публичной библиоотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – "Труды библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1960, в. 8. С. 187-231.

[81] Зокрема, в опису № 1 цього фонду: № 1 – Карта специал/ъ/ная пограничная за Киевом зачав за Васил/ъ/ковом от карантинного дому до Днепра и от Стаек миль, с показанием форпостов также где оные на самой нынешней границе перенесть надлежит. Сочинена в 1758 году. – Копировал кондуктор князь Данила Мещерский; № 1007 – Карта от Риги до Киева, а от Киева по Днепру до Очакова, с показанием Белоруссии, Полоцкой, Могилевской, Малороссийской и Новороссийской

У картографічному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві зосереджені друковані і рукописні атласи, карти, плани, схеми, а також є вони у рукописному відділі та у відділі рідкісної книги. Значну цінність мають топографічні, географічні та інші описи з картами, вміщеними у багатьох з них. Серед описів є рукопис А. Шафонського про Чернігівщину[82], В. Новгородцева про Київщину[83], а також кілька описів територій інших губерній України та Росії, як Архангельської, Іркутської тощо (додаток 1).

У Львові, в міській та університетській бібліотеках є значна кількість друкованих атласів, карт і планів на територію України XVII–XX ст. Серед них здебільше іноземні карти, плани, західноукраїнських земель, Волині, Правобережної України, а також глобуси.

Значна кількість картографічних творів в фондах Державного історичного музею СРСР (Москва), де серед близько 500 атласів і 30 тисяч карт є унікальні карти і плани України XVIII ст., в тому числі "План Бахмутского городского уезда" 1768 р., який відбиває заселення Слов'яно-Сербії[84], "Карта всей Новороссийской губернии... Сочинена 1767 года.

губернии, а также Польской границы с частью Польши; № 1328 – План г. Киева... 1830 г.

[82] *А. Шафонский*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. – ЦНБ, рук. відділ VIII. 158/58/.

[83] *В.И. Новгородцев*. Географическое онисание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона порутчиком Василием Ивановичем Новгородцевым, с прибавлением описания Киево-Печерской лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о монастырях и церквях, и географического описания всего Киевского наместничества вообще и со всеми оного уздами. – ЦНБ, рук. відділ, І.378.

[84] Державний історичний музей Союзу РСР. Г.О. № 4381, аркуш. 13.

Скопирована 1773”[85]. Певний інтерес мають карти Полтавщини, вміщені в рукописному атласі початку XIX ст., але з відомостями на кінець XVIII ст.[86], Так, в Полтавській губернії було 37 поштових станцій і 940 поштових коней – дізнаємося з експлікації до однієї з карт[87].

Згадані та інші карти України з фондів музею досі ще не введені в науковий обіг і їхня цінність не піддавалась історико-географічному аналізу. Деякі з них проаналізовані автором цієї роботи, що привело до висновку про їхню значну цінність для історичної географії України та укладання історичних карт XVIII–XIX ст.

Значна кількість рукописних та друкованих картографічних творів зберігається у центральних, республіканських, обласних та міських державних архівах. Оглянемо фонди центральних державних архівів – Центрального державного архіву давніх актів (ЦДАДА), Центрального державного військово-історичного архіву (ЦДВІА) у Москві, Центрального державного історичного архіву Союзу РСР у Ленінграді (ЦДІА,Л), Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві (ЦДІА,К).

Описи картографічних творів ЦДАДА, які складались протягом понад 100 років, виконані на різному науковому рівні. У більшості з них не зазначено необхідних вихідних даних щодо часу укладання, масштабу, прізвищ виконавців, наявності картографічної сітки тощо. Не однаково описані заголовки карт, так, деякі переписані повністю з існуючих, інші – коротко, як “План Києва”, “Карта України”, притому нерідко без зазначення дати. Таке становище дуже ускладнює

---

[85] Там же, аркуш II.

[86] Там же, Г.О. № 5148.

[87] Почтовая карта Малороссийской Полтавской губернии, – там же, № 5148, аркуш I.

виявлення оригінальних карт, тому в архіві ще немало карт, які зовсім не досліджені. Серед них рукописні карти на територію України або окремі місцевості першої половини XVIII ст., в тому числі: "Чертеж реки Днепра и впадающих в него рек Сулы, Ворсклы, Самары й других... Сочиненный Лукою Старицким и присланных в Иностранную коллегию... 30 апреля 1731 г."[88], "Карта течению части Днепра и впадающей в оного Десны реки, с подлинной копирована 1737 г. учителем Семеном Салтановым..."[89], "Карта Украины по линии от Переволочны до реки Северного Донца. 1731 г."[90].

Ці та інші карти України першої половиш XVIII ст. цінні з точки зору унікальності і за змістом. На них бачимо мережу населених пунктів, шляхи сполучення, тогочасну гідрографічну мережу.

Серед фондів ЦДАДА рукописні плани й карти XVII та першої половини XIX століть. Для дослідників і реставраторів старовинних міст, зокрема, важливі плани міст. Так, кресленик частини м. Києва 1688 року зберігається в 192 фонді[91]. На ньому зображено Старокиївські укріплення та подвір'я Михайлівського монастиря.

Слід відмітити, що найбільша кількість карт і планів ЦДАДА зосереджена у таких фондах: І92 – картографічний відділ бібліотеки (3 000 справ за 1449–1921 рр.); ф. 383 – карти, плани і креслення Московського архіву Міністерства юстиції (1673–1849 рр.); ф. 1292 – Межова канцелярія (1766–1917 рр.); ф. 1355 – економічні примітки періоду генерального межування (1765–1843 рр.); ф. 1356 – губернські і повітові плани, атласи, карти, плани міст періоду генерального межу-

---

[88] ЦДАДА, ф. 192, оп. І, Полтавская губерния, № 2.
[89] Там же,ф. 192, оп. ІІ, Киевская губерния, № 11.
[90] Там же, ф. 192, оп. І, Харьковская губерния, № 3.
[91] Там же, ф. І92, оп. І, Киевская губерния, № 69.

вання (6 500 справ); ф. 1357 – матеріали економічних приміток (головним чином плани) та інші.

Більш доступні для широкого використання картографічні твори та описові матеріали до них (топографічні, географічні, економічні описи, межові журнали, діловодство, листування з приводу землемірних робіт), які відкладались внаслідок проведення межування. Кресленики XVIII – початку XVIII ст. внаслідок специфіки щодо географічних зображень вимагають певних знань умовних знаків та письма (скоропису).

Велика і різноманітна картографічна продукція XVIII–XIX століть, яка створена у свій час військовими, зберігається у фондах Центрального державного військово-історичного архіву у Москві. Найбільше карт у фонді ВУА (військово-ученого архіву). Немало у ньому топографічних, географічних описів губерній, повітів, документів астрономо-геодезичних робіт, таблиць умовних знаків тощо.

Описування картографічних матеріалів фонду ВУА почалося у минулому столітті. До революції було видано декілька каталогів. На жаль, вони не розкривають необхідної інформації щодо характеру карт. Не завжди зазначено масштаб, рік виготовлення карти, плану, прізвище виконавця[92].

Значна кількість картографічних матеріалів України XVIII ст. є у фондах Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді, але їх виявлення вимагає кропіткої роботи. Значна кількість планів і карт України зосереджена у фондах 1293, 1488, 1350, 467, 13, 99, 1285, 342. Зокрема, фонд 1350 – Межовий департамент Сенату, який проводив землемірні роботи і картографування Російської імперії з 1766 р. У фондах – атласи, карти, плани, топографічні описи губерній, повітів, міст і населених: пунктів. У фонді 1488 (плани і

---

[92] Каталог Военно-ученого архива Главного управления генерального штаба. СПб, т. I-1905, II-I907, III-I907, IV-I9I4.

кресленики цивільної архітектури) – плани земельних ділянок, окремих споруд, пам'ятників, парків. Хронологічно в ЦДІА у Ленінграді більше картографічних матеріалів другої половини XVIII ст. та XIX – початку XX століть[93].

Серед республіканських архівів найбільша кількість картографічних матеріалів України знаходиться у Центральному державному історичному архіві УРСР (ЦДІА, К) у Києві. Західноукраїнські землі краще представлені у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (ЦДІА, Львів).

У ЦДІА у Києві картографічні матеріали хронологічно охоплюють кінець XVII – поч. XX ст. і розпорошені по багатьох фондах. Тільки незначна кількість планів міста Києва та Київської фортеці зосереджена в колекції (фонд 1434). Карти і плани є серед матеріалів фонду Управління Київської удільної округи (фонд 493, опис 107), Велику шкоду нанесло розформування дуже цінної колекції карт і планів – фонду 227, згідно опису там були карти, плани за період 1642–1872 рр. При виявленні не вдалося розшукати кількох найбільш давніх карт, зокрема, під № 39 в старому списку було зазначено: "Карты и планы Крымского полуострова, турецких крепостей на побережьи Черного моря, г. Астрахани и др. (составлены Габриелем Бабинетом. 1642 год".

Дуже ускладнює пошуки необхідних карт і планів відсутність у Центральному державному історичному архіві спеціальних картографічних картотек. Невелика частка карток, складенних під час суцільної каталогізації окремих фондів, розпорошена по різних темах. До того ж в них відсутні

---

[93] *Жуковская Н.П.* Каталог рукописных исторических карт в фондах Центрального государственного военно-исторического Архива СССР. – Материалы Московского филиала Географического общества СССР. Вып. 3. М., 1969. С. 49-51.

найнеобхідніші вихідні дані (масштаб, виконавець, оригінал або ж копія, рукописна чи друкована карта).

Більша частина картографічних матеріалів ЦДІА – це рукописні карти, що збереглися в одному, рідко у двох-трьох примірниках. Багато карт і планів виконано землемірами. Є за оформленням унікальні – з художніми написами у рамках – картушах, оздоблені гравюрами. Щодо стану збереження, то як і матеріали по інших картосховищах, так і в ЦДІА деякі вимагають наукової реставрації. Зокрема, реставрований у Центральному архіві давніх актів і переданий в ЦДІА унікальний план м. Києва 1695 р. (план складений полковником Ушаковим) з часом гасне – втрачає контури і особливо написи.

За змістом карти і плани у фондах ЦДІА досить різноманітні: є плани міст і укріплень, окремих садиб, землеволодінь, карти загальногеографічного змісту, економічні, шляхів сполучення. Серед фондів немало карт і планів XIX ст. Низка матеріалів 1830–1840-х років відбиває військові поселення на території України[94]. Доцільно зауважити, що частина матеріалів військових поселень того періоду потрапила до Київського державного архіву[95].

З XVIII ст. збереглися плани деяких промислових підприємств в тому числі: "Часть планов известковых заводов в с. Старые Бобовичи" 1775 р.[96], "План розміщення селітерного заводу у Василькові (1735 р.)[97]. Немало архітектурних креслень, зокрема "План, фасад и разрез на постройку бани для братии в Китаевской пустыне Киево-Печерской Успенской лавры"[98]. Є карти розміщення навчальних закладів Поділь-

[94] ЦДІА, К., ф. 445, оп. 4.
[95] КОДА, ф. 1542, оп. І.
[96] ЦДІА. К., ф. 80, оп. І. спр. 16.
[97] ЦДІА, К., ф. 128, оп. І, спр. 1466, арк. 25.
[98] ЦДІА, К., ф. І28, оп. І, /благоч./, спр. 3641, арк. 171.

ської губернії[99]. Певний інтерес представляють карти адміністративних меж губерній, намісництв, повітів кінця XVIII ст., а також і кордонів між Росією, Польщею, Туреччиною[100].

У фондах Центрального державного історичного архіву у Львові картографічні матеріали здебільшого стосуються території і населених пунктів Західної України. Так, серед них, у колекції (фонд 742) є рукописні плани м. Львова початку XVII – XVIII століть[101], друковані іноземні карти території України.

Всі обласні архіви автор не мала змоги обстежити, проте ознайомлення з фондами Київського, Донецького, Запорізького, Ворошиловградського обласних архівів, а також з путівниками по деяких інших архівах[102] дає уявлення, що в них зосереджені в невеликій кількості головним чином місцеві матеріали. Так, у Ворошиловградському обласному державному архіві збереглися межові плани населених пунктів кінця XVIII – початку XIX століть, які дуже цінні для вивчення історії міст і сіл, топоніміки, заселення Слов'яносербії.

У Донецькому обласному державному архіві майже не збереглося дореволюційних карт і планів. Одиничні примірники мають інтерес для краєзнавства.

Значний інтерес являють картографічні матеріали Київського обласного державного архіву. Більша частина з них зосереджена у фонді 1542 – "Колекція карт, планів і креслень".

---

[99] ОДІА, К., ф. 707, оп. 303.

[100] ЦДІА, ф. 80, оп. І, спр. 15 – "План границ между Стародубским полком и Польшею". 1745 рік.

[101] План Галицького передмістя Львова. Початок XVII ст. Оригінал. Польська мова. Автор і масштаб не зазначені. ф. 742, спр. 1226. План м. Львова. 1635 р. – ф. 742, спр. 1141.

[102] Ворошиловградський обласний архів, ф. 106, оп. І (плани і карти населених пунктів Слов'яносербського повіту кінця XVIII – початку XIX століть).

Цей фонд, утворений під час упорядкування архівних матеріалів після Великої Вітчизняної війни. Опис зроблено не досить досконало (не завжди зазначено масштаб, час укладання карти, прізвище та посаду виконавця), але й у такому вигляді колекція вже добре прислужилася багатьом дослідникам і мабуть щонайбільше архітекторам, мистецтвознавцям, які займаються реставрацією та реконструкцією історичних пам'яток і архітектурних ансамблів. Матеріали Колекції використовувались дослідниками з краєзнавчої точки зору, для народних музеїв м. Києва, у топонімічних дослідженнях, зокрема, в статтях автора[103]. Слід відмітити, що картографічні матеріали Київського обласного державного архіву охоплюють значну територію, в тому числі сучасну Київську область та частини прилеглих до неї Чернігівської, Полтавської, Житомирської та інших областей. На окремих картах є майже вся територія в межах Української РСР, крім західноукраїнських земель.

У Львівському, Одеському, Чернігівському та в деяких інших обласних архівах також збереглися картографічні матеріали, які відносяться до території колишніх губерній, воєводств, повітів Львівщини, Новоросії, Чернігівщини тощо. Побіжній огляд приводить до думки, що вони походять з колишніх землемірних установ (губернських креслярень, межових контор), тому укладені згідно межових правил і інструкцій, що полегшує їх вивчення і використання.

Міські архіви спеціально не досліджувались. Ознайомлення з фондами Київського міського державного архіву дало мож-

---

[103] Сторінка з історії назв київських вулиць. – Архіви України" 1969, № 5. С. 39-43; Картографо-геодезичні матеріали архівів м. Києва (XVI–XIX ст.). – Архіви України, 1972. № 5; Плани міста Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело. – Київська старовина, 1972. С. 62-70.

ливість зробити припущення, що в них зберігаються головним чином плани міст і, як виняток, карти повітів, губерній.

Деякі картографічні матеріали знаходяться у державних, історичних, краєзнавчих, народних музеях УРСР. Так, у фондах Державного історико-культурного заповідника Києво-Печерська лавра є унікальна карта колишньої Київської губернії (1745 р.), кресленики інженера Данили де Боскета, на яких відбито забудову Лаври та Печерської фортеці, плани лаврських землеволодінь тощо[104].

У додатку 4 наведено перелік виданих каталогів картографічних матеріалів, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях, а також каталоги виставок, картографічних підприємств тощо.

З цього невеликого огляду бачимо, що карти, плани, кресленики на територію України, укладені у XVIII ст., зберігаються в багатьох наукових бібліотеках, державних архівах, музеях. Рукописні карти дійшли до наших днів не повністю і, найчастіше, в одному примірнику. Значна частина картографічних матеріалів досі не введена в науковий обіг. Карти, плани містять історико-географічну інформацію, яка є важливим джерелом для вивчення адміністративного поділу, гідрографії, виникнення і розміщення населених пунктів, шляхів сполучення, військових подій тощо.

---

[104] Назвемо деякі з них: № 25 – План местоположения Ближних Пещер Киево-Печерской лавры с объяснением. 1820 р.; № 432/I5 – Планы различных земельных участков, принадлежащих Лавре; № 28 – План церкви Спаса на Берестове; № 346 – План Глуховецкого двора; № 333/10/ – Іланы земельных владений Лавры возле с. Мышеловки; № 338 – Планы огородов, домов, строений на Самбурском хуторе, принадлежавшем Лавре. Значний інтерес являють роботи відомого київського архітектора Андрія Меленського, в тому числі: План Местного положення Ближних пещер, состоящих при Киево-Печерской лавре, преподобного Антония, ... 1820. Архитектор Андрей Меленский (№ 33, 34).

Розділ ІІ
АНАЛІЗ І ВИКОРИСТАННЯ КАРТОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧНИХ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

2.1. АНАЛІЗ КАРТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Для оцінки достовірності, точності й повноти інформації всі джерела, які вводяться в науковий обіг, підлягають науковій критиці. Такий аналіз досить детально розроблений відносно писаних джерел. Як відмічають радянські дослідники, всі джерела виникають у певний час і в певному середовищі, тому й інформація у писаних документах стосується конкретного часу, місцевості й подій.

Абсолютно очевидно, що такою ж мірою це стосується й графічних джерел із зображенням земної поверхні. Як відмічено радянськими дослідниками Л.А. Гольденбергом, К.О. Саліщевим, Ф.А. Шибановим та іншими[1], карти й плани виникли в свій час у зв'язку з певними вимогами суспільства й відбивають стан розвитку науки й техніки у зображенні конкретної місцевості.

---

[1] *Л.А. Гольденберг*. Карторафические материалы как исторический источник и их классификация (XVII–XVIII вв.) – Проблемы источниковедения, вып. VII, М., АН СРСР, 1959. С. 296-347; *К.А. Салищев*. Анализ и оценка географических карт й атласов. – Картоведение. М., изд-во Московского университета, 1976. С. 262-319; *Ф.А. Шибанов.* Очерки по истории отечественной картографии. Ленинград, изд-во Ленинградского университета, 1971, 160 с.

Розглянемо картографічні матеріали з точки зору наукової критики. Зауважимо, що методика аналізу має спільні риси для будь-яких карт, але в даній роботі буде розглянуто здебільшого карти території України XVIII ст.

Відомо, що науковий аналіз складається з зовнішнього й внутрішнього. Під час зовнішньої критики необхідно встановити, що джерело є справжнім. З цією метою звертається увага на супроводжуючі написи, завіряючи підписи, умовні знаки, папір і таке інше, що буде далі розглянуто. Слід мати на увазі, що справжня карта внаслідок різних причин може нести неповну інформацію або й невірно відбивати історичну дійсність. Так, відомі старовинні карти на яких Земля зображена на площині, що утримується на трьох слонах; на дореволюційних картах Сибіру невірно зображено таку велику ріку як Лєна – на деяких вона передана на 200–300 км від дійсного місцеположення. Тобто встановлення автентичності карти, ще не визначає вірогідності, повноти й точності вміщеної на ній інформації. Відомі випадки фальсифікування інформації на картах умисно. Такі карти, зокрема, видавалися в часи фашистського режиму в Німеччині і в Німецькій Федеративній Республіці. Таким чином, зовнішня критика тісно пов'язана з внутрішньою, яка має на меті встановлення вірогідності змісту.

Розглянемо хід аналізу картографічних джерел відповідно до їх особливостей, а також спільних з писаними джерелами рис. Необхідність наукової оцінки старовинних карт може виникати в різних галузях досліджень, у тому числі для укладання історичних карт, у топонімічних, історико-географічних, археологічних дослідженнях для вивчення природних умов тощо. Ретельність аналізу безумовно пов'язана з метою використання картографічного джерела. Найбільш старанно доводиться аналізувати карти й плани, які використовуються як джерело для укладання нових історичних карт або для проектних та реставраційних робіт.

Важливим елементом під час наукової критики є наявність або відсутність заголовку карти, плану, кресленика. Для XVIII ст. характерні досить повні заголовки, які звичайно розкривають зміст.

Це видно з таких прикладів: а) Марш-карта о следовании ее императорского величества главной армии и генерального рандеву от реки Днепра с Мишуриного Рогу майя 11 числа до реки Буга и до протчих рек, которые в Буг впадают, до Очакова и возвратно вверх по лиману до речки Чичаклей и вниз по Бугу и лиману и до устья Малого Ингула, и вверх по нем/у/ до Саксагани и до Мишуриного Рогу под командою его высокографского сиятельства высокоповелительного господина генерала фельдмаршала и разных орденов кавалера графа фон Миниха 1737 сентября... дня[2]; б) "Карта специал/ь/ная Российской империи с Пол/ь/скою областию границ Стародубского полку спорным грунтам разных владельцев. Сочинена и поверена февраля .. дня 1753 году под № 2. Копировал кондуктор князь Данила Мещерской"[3]; "Геометрический генеральный план Киевского наместничества Остерского уезда посмежнотисти с уездами Черниговского наместнивества Черниговским и Березинским, Киевского наместничества – Козелецким, Переяславским и Киевским и с Польшей. Сочинена 1784 года апреля. Копировал пирятинский уездный землемер войсковой товарищ Алексей Карасевский"[4].

З XVIII ст. дійшло немало картографічних джерел, які не мають заголовків. Деякі з них в свій час супроводжувалися писаними документами, в яких було пояснення з якою метою, ким і для чого укладено карту або план. Нерідко такі супроводжуючі матеріали не збереглися або містяться окремо і їх

---

[2] ЦНБ АН УРСР, карт. відділ, № 3719.
[3] ГПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, рукоп. відділ, ф. 342, № 5.
[4] КОДА, ф. 1542, оп. І, спр. 7.

важко з'єднати. Інколи заголовки відсутні через дефектність примірника або незавершеність роботи. Відновлення автентичного заголовку в таких випадках можливе лише при наявності інших примірників такої самої карти або кресленика. Для надання ж заголовку, який відповідав би, хоча коротко змісту, необхідно встановити місцевість, яка зображена в графічному джерелі, та рік, коли воно виникло. Такі реставровані заголовки звичайно короткі: "Карта України", "План міста Києва" тощо.

Очевидного що встановлення місцевості, яка зображена на старих картах, планах і кресленикаx неможливе без доброї обізнаності із значною кількістю різних зображень тієї місцевості та історією розвитку картографічної техніки. Дуже важливі для цього й дані топоніміки, історичної географії. Зокрема, топонімічні відомості розкривають походження й тлумачення, а також перейменування географічних назв, що необхідно враховувати. Як приклад можна навести, що у XVIII ст. деякий час Катеринославом називалося містечко поблизу гирла Орелі (тепер ця місцевість в межах м. Новомосковська), а Катеринослав з 1798 до 1802 р. мав ім'я Новоросійськ (сучасний Дніпропетровськ)[5].

Переміщення назв з однієї місцевості в іншу або наявність однойменних найменувань без урахування сукупності інформації, вміщеної на карті, може привести до плутанини. Так, в одному з картосховищ нами було виявлено карту місцевості в районі р. Самари, яка невірно була віднесена до річок у Росії, в той час як населені пункти вимагали її віднесення до української р. Самари (карта XVIII от.). Таким чином, можна ствер-

[5] ПЗС, т. XXIV, № 17634, декабря 12, 1796 – Переименованое Екатеринославской губернии Новороссийскою. Егоров Александр. Екатеринославское блукание (1777–1781). Екатеринослав. 1887.

джувати, що важливо для надання назв безіменним картам враховувати географічні назви і данні топоніміки.

Інші елементи, які можна вносити в заголовок, як-то "адміністративна", "військова", "географічна" розглянемо пізніше, коли йтиме мова про умовні знаки на картах.

Друге, що привертає увагу під час зовнішнього аналізу, – це дата складання документу. Випадків фальсифікування дат у картографічних джерелах не виявлено, проте проставлена дата не завжди підтверджується наступним аналізом змісту. Найчастіше на старовинних рукописних і особливо на друкованих картах зустрічаємося з фактом вміщення застарілих відомостей. Застарілі дані на рукописних картах вміщувалися найчастіше тоді, коли карти укладалися не на підставі польових обстежень, зйомок, а з попередніх карт. Іноді технологію укладання карти знаходимо в пояснювальному тексті безпосередньо на карті або в пов'язаних з її укладанням документах, листуванні, інструкціях тощо. Аналіз відповідності поставленої на карті чи плані дати її змісту вимагає залучення сукупності відомостей, в першу чергу писаних джерел. пов'язаних з картографуванням.

Розглянемо деякі ознаки, які дозволяють встановлювати дату укладання карти або час, який вона відображає. Як і для писаних джерел, дуже важливим є папір. І снують таблиці так званих "водяних знаків", що характерні для старого паперу[6]. На жаль, характер водяних знаків на картографічному папері ще не був предметом спеціальної уваги, як і паперу взагалі, але, переглянувши значну кількість картографічних творів

---

[6] *Каманін І.М., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1566–1651). К., АН УРСР, 1923; *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение водяных знаков. СПб., 1899; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.). К., Наукова думка, 1974.

XVII–XIX століть, можна побачити, для XVII – початку XIX ст. для рукописних карт характерним є використання паперу з водяними знаками у вигляді ліній та інших зображень, причому папір нерідко голубувато-зеленкуватий. Так званий папір "ватман", "напівватман" з'являється десь з середини XIX ст. Нерідко для рукописних карт у XVIII ст. використовували такий самий папір, що й для ділових паперів й листуванні.

Враховуючи, що у XVIII ст. папір був досить дорогим, значні запаси його не робилися і він швидко використовувався, можна за допомогою водяних знаків встановлювати крайні можливі дати виникнення картографічного твору, які слід уточнювати з допомогою інших факторів.

Важливими для датування картографічного джерела є відомості про виконавців. У деяких випадках уже зазначена посади дає можливість встановити крайні хронологічні рамки, зокрема, звання "геодезист" обмежується у XVIII ст. 1720[7]–1779 рр.[8] Далі це звання не вживається і виникає знов уже у XX ст. З 1766 року введена офіційна назва «землемір», з 1775 р. – губернських та повітових землемірів[9], з 1769 р. – особих землемірів[10]. По мірі відкриття губернських установ згідно "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи" від 7 листопаду 1775 р. відкривалися й Губернські креслярні. зокрема, у Харкові 1780 р., у Києві – наприкінці 1781 р. Відповідно з такого часу виникли й посади повітових

---

[7] О ландкартах или чертежах государевых – ПСЗ. т. VI, 3534, февраля 28, 1720, гл. XI, VIII.

[8] Звання "геодезист" надавалося персонально. Останній відомий нам підпис датується 1776 р. Рапорт геодезиста Семена Липкого о копировании плана г. Сумы. – ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1710, оп. 2, спр. 387, арк. 66.

[9] Примерный штат – ПСЗ, т. XX, гл. I, 14392, ноября 7, 1775.

[10] ПСЗ, т. XVII, 13346, сентября 6, 1769.

та губернських землемірів у цих губерніях. Важливою ознакою для землемірів був також військовий або цивільний чин. Так, наприкінці XVIII ст. землеміри здебільшого набиралися з військових інженерів, тому на картах зустрічаємо такі підписи: "капітан Миронов" (київський губернський землемір, 1795)[11], "полковник Басін" (київський губернський землемір), 1780–1782 рр.).

Поєднання звання "землемір" і військового чину обмежує документ 1766–1797 рр., а в поєднанні з "посадою губернського або повітового землеміра" – для Київської губернії 1781–1797 роками, для Харківської – 1780–1797 рр. Крайня дата "1797" обумовлена указом від 2 січня 1797 р. про переатестацію військових, що перебувають на цивільній службі, у цивільні чини[12].

Ще точніше можна встановити час укладання карти, коли є відомості про конкретну особу, прізвище якої позначеної на карті. Зокрема, Данила де Боскет, який залишив чимало карт і планів України XVIII ст., відомий на російській службі з 1731 р., коли він як квартирмейстер інженерного корпусу разом з архітектором Мордвіновим та геодезистами укладав інструментальний план м. Москви (до 1739 р.)[13]. З того ж 1739 р., він був на посаді військового інженера Київської фортеці[14] (Печерської). Остання підписана ним карта датується 1765 р.[15] Таким чином його діяльність на Україні обмежується 1739–1765 рр.

---

[11] КОДА, ф. 36, оп. I, спр. 34, арк. 2.

[12] ПСЗ, т. XXIV, 17723.

[13] *Н.М. Клементьевский.* Историческое развитие межевого дела в Москве. М., 1913. С. 6.

[14] *Ф. Ернст*. До історії Києво-Печерської фортеці. – "Київ та його околиці". К., ВУАН, 1926. С. 268.

[15] Прилежное описание реки Дона или Танаиса. Азовского моря или Езра Меотского. Понта Эвксинского или Черное море... карты чертены

Важливими віхами для датування карт є населені пункти, точніше ті з них, які було перейменовано. Як уже було раніше згадано, сучасний Дніпропетровськ деякий час (1798–1802 рр.) носив ім'я Новоросійська, а на початку сторіччя там були Старий і Новий Кодаки. Головніші перейменування населених пунктів України у XVIII сторіччі подаємо у додатку…[*].

Датуючим елементом карт є державні кордони та адміністративні межі. Так, очевидно, що дата, коли було ратифіковано кордон – це найбільш рання з можливого часу укладання карти. Зміна адміністративного поділу обмежує період, який відбито на карті. Зокрема, намісницький поділ існував на Україні у 1780–1796 рр., полковий поділ на Слобожанщині скасовано 1765 р., на Лівобережній Україні – 1781 року. Змінювалися з часом і умовні знаки, якими передано інформацію в картографічних джерелах, але ці зміни не дуже швидко проходили, тому розглянемо відомості про зміну умовних знаків пізніше, бо це більше пов'язане з внутрішньою критикою джерел.

Таким чином, слід відмітити, що визначаючими для датування карт елементами є папір, посада й прізвище виконавця, географічні назви, державні кордони й адміністративні межі, а також умовні знаки[**].

Оглядаючи зовні карту можна нерідко на ній побачити поза межами графічного зображення пояснення у вигляді легенд, таблиць умовних знаків і таке інше. На картах XVIII ст.

при военной походной г/о/спо/д/ина генерал-инженера и кавалера Деборскета канцелярии. И переведено с голландокого на российский язык 1765 года в Санкт-Петербурге.

[*] Запланований автором додаток у рукописних матеріалах не було виявлено (РС).

[**] Зовнішнє оформлення, тобто рамки, гравюри і таке інше буде розглянуто разом з умовними знаками.

нерідко можна побачити ще гравюри, зображення людей тощо. Все це доповнює інформацію подану графічними засобами і допомагає розкрити зміст карти, тому детальніше зупинимося на цих елементах під час розгляду умовних знаків і оформлення.

Таким чином, можна констатувати, що спочатку карту необхідно оглянути з точки зору зовнішніх ознак, які на ній є або не вистачає. Такими головними ознаками або ж вихідними даними є заголовок, дата укладання, зазначення виконавців, таблиці умовних знаків або легенди, доповнюючі написані відомості.

Не менш важливими є елементи математичної основи карти, до якої відносяться масштаб, проекції, картографічні сітки, компонування та розграфлення аркушів карти.

Проекція, тобто спосіб передачі сфероподібної земної кулі та її частин на площині, суттєво впливає на точність зображення, але в зв'язку з тим, що дана робота розрахована головним чином на фахівців не картографічного профілю вважаємо можливим це питання детально не розглядати. Це допустимо й тому, що досвід укладання адміністративних карт XVII–XIX ст. для ілюстрування багатотомної історії Української РСР переконав у можливості використання старих карт без ретельного аналізу їхніх проекцій. Проте неможливо вірно відібрати картографічне джерело без урахування масштабу. Тому більш детально розглянемо вплив масштабу на точність і повноту інформації, яку подано на карті*.

Відомо, що на сучасних картах масштаб, тобто співвідношення між відстанями на місцевості та їх зображенням на

---

* Компонування карти, тобто розміщення на аркуші паперу різних елементів (змісту, написів, легенди тощо), для аналізу мають другорядне значення. Тому цьому питанню вважаємо можливим не приділяти спеціальної уваги.

карті, становить невід'ємну частину характеристики картографічного зображення. На старовинних графічних зображеннях позначення масштабу зустрічаємо не завжди. Час виникнення перших масштабованих зображень земної поверхні невідомий, але переглядаючи фонди великих картосховищ Радянського Союзу ми знайдемо в них серед матеріалів XVII–XVIII ст. як масштабні, так і немасштабні карти й плани. При цьому слід відносити до немасштабних тільки ті з графічних зображень, на яких не тільки його не позначено, але й спроби встановити масштаб виявляють досить значні коливання.

Немасштабні картографічні твори нерідко виконані у формі перспективного малюнка (додаток…)[**]. Детальний аналіз одного з них – рукописного плану м. Києва, укладенного 1695 р. полковником Ушаковим, було зроблено архітектором І.С. Красовським спільно з автором цієї роботи за розробленою ними методикою. Коротко суть аналізу зводиться до того, що частини плану Ушакова співставлялися з планом 1803 р. Останній, як відомо, виконаний за допомогою астролябної зйомки і має позначений масштаб (20 сажнів у дюймі, тобто 1:1 680). За опорні пункти бралися великі церковні споруди, які позначено на обох планах. (З планів робилися фотокопії, негативи). Спроби привести план 1695 р. до певного співвідношення з планом 1803 р. показали, що аналізована Подільська частина на Ушаковському плані начебто стиснута від узгір'я до Дніпра, що можливо у тому випадку, коли креслення робилося з укосів київських гір. При тому ті частини, які ближче до гір зазнали менших відхилень, а ближчі до Дніпра – більших.

Перевірку витриманості масштабу, згідно з розробленою спільно з І.С. Красовським методикою, можна вести для будь-

---

[**] Запланований автором додаток у рукописних матеріалах не було виявлено (РС).

яких планів і карт. Якщо на плані, який бажано перевірити, є довгостійкі будівлі, що можна знайти на іншому масштабному плані, то для цього достатньо співставляти ці два плани. Іноді конфігурації будівель та забудова настільки змінені, що для впізнавання об'єктів необхідно залучати проміжні плани.

За такою ж методикою, запропонованою автором інституту "Київпроект", було перевірено витриманість масштабу на плані м. Києва 1803 р. Розрахунки було виконано в картографо-геодезичному відділі "Київпроекта" (інженер-виконавець Л.В. Петриненко, зав. відділом Ю.І. Ільїн, головний архітектор проекту Ю. Паскевич). Результати наводимо в таблиці 1.

Таблиця 1

Об'єкти	Фактичний масштаб
Церква – ворота Михайлівського монастиря	1:1 610
Михайлівська церква – пам'ятник Магдебургзького права	1:1 743
Софієвський собор – Георгіївська церква	1:1 648
Софієвський собор – ворота собору	1:1 675
Софієвський собор – дзвінниця Софії	1:1 675
Андріївська церква – Покровська церква	1:1 683
Андріївська церква – Миколаївська церква	1:1 717
Андріївська церква – контрактовий будинок	1:1 766

Перевірка плану 1803 р. велася з допомогою сучасного топографічного плану цієї місцевості. Після перевірки об'єкти, які тепер не існують, але нанесені на плані міста 1803 р. було перенесено на сучасний план міста, а згодом розташування деяких з них знайдено на місцевості, зокрема, таким чином відкрито фундаменти Успенського собору.

Для перевірки карт за опорні пункти доцільно брати значні населені пункти, які завжди наносилися більш точно, ніж

дрібні. Шляхи сполучення для цієї мети не підходять як не досить сталі об'єкти.

Таким чином, масштаб у XVIII ст. зазначався не завжди. Якщо ж масштаб зазначався, то внаслідок різних причин (у першу чергу від технічних умов виконання) він міг бути в різних частинах карти, плану неоднаковий. Встановлення витриманості масштабу слід проводити з допомогою порівняння зображень тієї ж самої місцевості з картами та планами, виконаними пізніше з більшою точністю.

У XVIII ст. було розповсюджено не метричні одиниці вимірювання і відповідно неметричні масштаби, які позначалися письмовим записом (стільки-то одиниць в натурі до одиниці або й кількох на місцевості) або прямою лінією з рисками та й цифрами, які зображують ці співвідношення. На початку століття зустрічаємо більш різноманітні масштаби[16], а наприкінці – здебільшого співвідношення між верстами або сажнями до 1 дюйма (маємо на увазі карти вітчизняного походження).

Звертаючись до законодавства та інструкцій з питань землемірства та картографування бачимо, що значна різноманітність масштабів пов'язана з тим, що довгий час вибір масштабу не регламентувався. Перші вказівки з цього приводу знаходимо у Межових законах 1766 р.[17] Вони стосуються великомасштабних планів населених пунктів та місцевостей, зокрема, для міст і населених пунктів обумовлено масштаби: 1 дюйм на плані – до 25 або до 50 сажень на місцевості (відповідно 1:2 100 та 1:4 200). Спеціальні плани регламентувалися масштабом 100 сажнів у дюймі (1:8 400), генеральні – 1 верста у

---

[16] Зокрема, на одному з планів м. Києва початку XVIII ст. зазначено масштаб: "Maastab von 300 fadem ieden zu 3 ellen" – ЦДАДА. ф. 192, оп. I, Київ. губ., № 12.

[17] ПСЗ. т. XVII, 12570, февраля 13, 1766, там же, 12711, июня, 1766.

дюймі (1:42 000). У наш час плани укладають у масштабі не дрібніше 1:10 000. Для цього масштабу можна укладати плани й карти. Дрібніше 1:10 000 – лише карти. Розповсюдженими для укладання планів міст є масштаби 1:5 000 (для укладання проектних завдань), 1:2 000 або 1:1 000 (для робочих креслень). Для насичених підземними комунікаціями частин міста, в тому числі територій промислових підприємств укладають плани у масштабах 1:500, 1:250, 1:200 і навіть 1:100.

Для більш повного уявлення про масштаби, які вживалися у XVIII ст., наводимо відповідну інформацію у додатку 5.

Тепер розглянемо ще вплив масштабу на детальність зображення. У XVIII ст. не було інструктивних вказівок щодо зв'язку між масштабом та повнотою інформації, тобто насиченістю навантаження карти.

Але ж практикою було встановлено певну залежність між масштабами та зображуваними об'єктами, тому саме масштаб було покладено в основу класифікації картографічних творів. Так, за дослідженням Л.А. Гольденберга[18] в передмові до атласу 1745 р.[19] карти поділено на генеральні, партикулярні і спеціальні. До спеціальних відносилися карти незначних територій (до 300 верст у діаметрі)[20], а згодом до спеціальних

---

[18] *Л.А. Гольденберг.* Картографические материалы и их классификация – "Проблемы источниковедения". вип. VII, М., АН СРСР, 1959. С. 311-312.

[19] Атлас Российской, состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, сочиненный по правилам географическим и новейшим обсервациям с приложенною при том генеральной картою великия сея империи, старанием и трудами имп. Академии наук. СПб., 1745, предисловие. С. 1-2.

[20] Карта опециал/ь/ная Рос/с/ийской империи с Пол/ь/скою областию границе от Стародубовского полку спорным грунтам разных владельцев. Сочинена и поверена февраля дня 1743 года. Сочинял от форти-

відносили також карти корисних копалин, фабрик і заводів тощо. Карти окремих адміністративних одиниць укладали вже в меншому масштабі – партикулярні. До генеральних відносили карти значних територій[21] або країни в цілому[22]. Останні виконувалися у масштабі менше 1:1 000 000.

І все ж-таки у XVIII ст., незважаючи на спроби регламентувати масштаб карт і планів, зустрічаємо досить значну різноманітність їх навіть в атласах. Аналізуючи останні, легко побачити, що вибір масштабу інколи обумовлено розмірами формату паперу та площею адміністративних одиниць, які вміщено в атласі: в губернських атласах невеликі повіти виконувалися у більших масштабах, а повіти з значною площею – у дрібніших масштабах. Все це безумовно створює певні труднощі при використанні старих картографічних творів.

Щоб розглянути питання, які ж саме масштаби підходять для досліджень і використання карт в сучасних умовах, треба пов'язати це з конкретним завданням. Розглянемо це на прикладі укладання історичної карти адміністративного поділу України.

Перед вибором конкретних старих карт необхідно визначити, на який період буде укладатися нова карта і в якому масштабі. Від цього буде, в першу чергу, залежати, яку інформацію нам необхідно одержати з картографічного джерела. Якщо обмежитися періодом 1780-х рр., то від тих часів маємо досить значну кількість рукописних карт, атласів окремих адміністративних одиниць, що дозволяє зробити вибір.

фикации полковник Данила де Боскет. М. Кременчук, августа 12 дня 1754 – ЦДІА СРСР, Ленінград, ф. 1399, оп. І, спр. 73.

[21] Генеральная карта всего Днепра от вершины его до Смоленска и до Киева с р. Десной и со впадающими в них реками. (Составители) Кистерский и Лукин. СПб., 1744 (масштаб 1:333 000).

[22] Генеральная карта Российской империи. СПб., 1745 – карт. від. ЦНБ АН УРСР, № 13816 (масштаб 1:8 400 000).

Визначивши для нової карти масштаб 1:2 500 000, побачимо, що використання рукописних великомасштабних карт вимагатиме значної роботи по генералізації. Очевидно, що для укладання дрібномасштабної карти краще брати старі карти у більш близьких до нової масштабах, але не менших, ніж заплановано.

Для цієї мети більш придатними слід вважати друковані атласи, зокрема атласи відомого фахівця О.М. Вільбрехта[23].

Для укладання адміністративної карти України кінця XVIII ст. у масштабі дрібніше 1:2 000 000 можна використати й інші карти, в тому числі таку: "Новая пограничная карта Российской империи от Балтийского до Каспийского морей. Разделенная на области и округи. Сочинена в 1795 году" (Масштаб 1:1 680 000)[24]. Остаточний вибір залежитиме від більш повного завдання на укладання нової карти, де необхідно визначити всі елементи навантаження майбутньої карти.

Відмітимо також, що й для інших цілей вибір карт з певним масштабом залежить, в першу чергу, від конкретних завдань. Так, для краєзнавчих, археологічних, топонімічних досліджень можна використовувати старі карти будь-яких масштабів, але ж на великомасштабних буде інформація значною повнішою. Абсолютно не придатні карти для реконструкції населених пунктів – тут необхідно звертатись до планів. Реставрація окремих пам'яток старовини вимагає ще більшої деталізації, тому реставратори відшукують плани окремих частин міста і навіть самих споруд, їхніх подвір'їв.

---

[23] Российский атлас из сорока четырех карт состоящий. Сочин., гравир. и печат., при Горном училище / СПб. / 1792 / атлас виконано в конічній проекції / Российский атлас из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию разделяющий… СПб., 1800.

[24] Карт. відділ ЦНБ АН УРСР, № 10741.

Таким чином, можна константувати, що у XVIII ст. укладали карти й плани різних масштабів. Використання таких карт в сучасних умовах залежить від конкретних завдань. Для укладання історичних карт рекомендується відбирати картографічні джерела у масштабах близьких до заданих, але не менших. До більш дрібномасштабних може звертатись як до оглядових, а також у випадках відсутності інших джерел. У додатку 5 подаються співвідношення між деякими неметричними та метричними масштабами.

Відсутність або наявність масштабу і його точність суттєво впливають на характер використання картографічного джерела. Зокрема, немасштабні плани й карти можна рекомендувати як ілюстративний матеріал для вивчення топографії, заселення території, вигляду архітектурних пам'яток. Вирахування відстані між об'єктами, розмірів споруд по немасштабних зображеннях проводити не можна.

Масштабні карті і плани мають більш широкий діапазон використання, в тому числі ними можна користуватись для укладання історико-географічних карт.

Розглянемо тепер умовні знаки та їхні зміни. Умовні знаки, тобто спосіб передачі інформації на картах, з'явилися дуже давно. Деякі з них більш-менш сталі, а інші з часом змінювалися. За багатовікову історію картографії значно змінилося зображення рельєфу. До XVIII ст. існували карти, які лише умовно можна так називати, бо вони не відбивали навіть основних форм рельєфу (долин, гір), інколи замість зображення можна побачити напис "гора" та її найменування, розповсюдженим було зображення гір у вигляді горбків. На планах кінця XXII – початку XVIII ст. можна зустріти рельєф, який позначено коротенькими штрихами, прокладеними по контуру яру, гори. З другої половини XVIII ст. розповсюджується так званий спосіб відмивки: гори і низини відтінялися сірим або коричневим кольором різних відтінків. (Низини – світлим, підвищення – темніше). Плани з рельєфом відмивкою

виготовлялися майже до середини XIX ст. На початку XIX ст. з'являється спосіб штрихування по шкалі. Спочатку ним користувалися військові фахівці, бо цей спосіб був більш точний, хоча і трудомісткий.

Це вже були не безсистемні непевної довжини штрихи, як раніше, а їхня довжина й товщина залежала від кутів нахилу гір і ярів. Пологі схили зображувалися тоненькими штрихами з розривами поміж ними. Схили круті – товстими штрихами, які майже зливалися поміж собою. Спосіб цей був досить складний та трудомісткий. Наявність на планах рельєфу з зображенням штриховим методом засвідчує, що план укладено на підставі попередніх зйомок, під час проведення яких вимірювалися вертикальні кути. Якщо такий план і датований XVIII ст., то це копія укладена після 1834 р. (тоді, як раніше відмічалося, було видано указ про копіювання планів за новими умовними знаками).

З кінця XVIII ст. спосіб відмивки і штрихування починає все більше витісняти перспективний та напівперспективний спосіб зображення рельєфу і на картах (з 70–80-х років XVIII ст.).

Характерною ознакою є й розмір умовних знаків для населених пунктів. Так, до 1730-х рр. укріплені міста зображувалися у вигляді багатокутника, який нагадував фортечні стіни або вали, замки й монастирі – по формі нагадували перспективний малюнок замку, селища – будинком. Згодом селища почали показуватися пунсоном з рискою вгору. Якщо в селищі була церква, то на рисці ставили хрестик.

Протягом XVIII ст. з'являються нові умовні знаки, які визначали місця видобування солі, заліза, кінські заводи, суконні та інші фабрики[25].

---

[25] Зміні умовних знаків приділено увагу в роботі: *С.Е. Фель*. Картография России XVIII в., М., 1960.

Важливе значення для внутрішньої критики картографічного твору мають дані топоніміки. Так, перекручені на іноземний лад рукописні карти переконливо доводять, що вони були укладені іноземцем, який був на службі російського уряду. Незначна кількість топонімів характерна для менш обізнаних виконавців, а також для карт, укладених з більш застарілих відомостей (бо з часом кількість інформації про українські землі збільшувалася, особливо це стосується південноукраїнських земель, які на початку XVIII ст. перебували у володінні татарських орд – васалів Туреччини).

Дуже важливими для встановлення точності карт є наявність картографічної сітки, орієнтування відносно сторін світу. Картографічна сітка на друкованих картах XVIII ст. є завжди, але слід звертати увагу, що відлік координат довготи тоді вівся не від Пулківського астрономічного меридіана, а від острова Ферро (пізніше – від Гринвіча).

На планах орієнтування зображувалося у вигляді зірки, кути якої направлені на північ–південь, захід–схід.

Нерідко картографічні твори у XVIII ст. супроводжувалися багатокольоровими малюнками, орнаментом, доповнювалися таблицями, поясненнями “смежностей”, тобто прилеглих місцевостей і таке інше.

Розглянувши основні питання аналізу картографічних джерел, можна зробити такі висновки:

Картографічні джерела виникли з суто практичних вимог суспільства у будівництві, встановленні державних кордонів, меж земельних володінь і адміністративних одиниць, у військовій справі й т. п.

Інформація, яка вміщена на картах, планах, кресленнях відображена спеціальними засобами – умовними знаками. Написи на картах є лише додатковим способом збільшення інформативності, Це зумовлює віднесення карт і планів в окрему групу картографічних джерел.

Аналіз картографічних творів має певні спільні риси з аналізом інших джерел, зокрема, для них обов'язкова зовнішня критика (встановлення часу, місця походження і авторства), а також внутрішня критика (достовірності джерела та окремих відомостей, точності). Специфічним для картографічних джерел є масштабність, умовні знаки, картографічна сітка тощо.

Масштаб є однією з найважливіших характеристик точності та достовірності картографічного твору.

Важливе значення для характеристики карт і планів мають умовні знаки, які розкривають зміст, навантаження джерела, точність передачі змісту.

2.2. ВИКОРИСТАННЯ КАРТОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Картографічні джерела несуть в собі різноманітну інформацію, яка може стати в нагоді як джерело до укладання археологічних карт, а також при дослідженнях політико-адміністративного поділу, економіки, військових подій, топонімики тощо.

Розглянемо карти, плани, кресленики XVIII ст. під кутом зору можливості їх використання, в першу чергу, при підготовці історичних карт та при проведенні історико-географічних досліджень.

Археологічні карти і дослідження

У XVIII ст. археологія, як наука, тільки починала свій розвиток, тому суто археологічні карти не укладали, але на тогочасних картах і планах, у топографічних описах, в документах межування і діловодства у зв'язку з картографуванням та землевпорядкуванням відображено немало відомостей, які стосуються археології і які доцільно використати в історико-

археологічних дослідженнях та при укладанні археологічних карт. У названих джерелах XVIII ст. відображено старовинні шляхи, кургани, урочища, місця видобування корисних копалин, гути, буди, що існували у XVIII ст., а іноді й за більш ранні часи.

Важливими для археологічних досліджень є зображення укріплень, у тому числі Змійових валів, фортець. Старовинні та споруджені у XVIII ст. оборонні фортеці й оборонні лінії показано на багатьох картах і кресленнях XVIII ст. Укріплення на картах виділялися умовними знаками. Детально фортеці зображено на планах.

З XVIII ст. збереглося немало планів з укріпленнями, які існували в старовинних містах – Києві, Чернігові, Переяславі тощо. Укладали також плани нових фортець – святої Лизавети (тепер Кіровоград), фортець Української лінії. Вони зберігаються в державних союзних, республіканських, обласних і міських архівах і картографічних відділах наукових бібліотек, зокрема, у Центральному державному військово-історичному архіві їх немало, в тому числі зібрання планів з описами 1794 та 1797 рр.[26]

Велося також і описування укріплень під час будівництва, реставрування, передачі іншому коменданту або воєводі. 18 березня 1767 р. було наказано збирати відомості про кожну фортецю: коли, з якою метою вона будувалася, за чиїм проектом, скільки витрачено коштів, а також чи потрібна на той час описувана фортеця[27]. Очевидно, що ці дані, які збереглися у фондах Центрального державного військово-історичного архіву, становлять значний інтерес для археологічних досліджень колишніх фортець.

---

[26] ЦДВІА, ф. ВУА, 56/55351/, 25899, 21527.

[27] *Кузин А.А.* Происхождение и развитие основных видов технических документальных материалов. М., 1970. С. 47.

Відомості про укріплення відображені також у матеріалах, створених землемірами. Наприклад, в описі Київської губернії, складеному 1785 р., знаходимо дані про печери у Межигір'ї, про старовинні земляні вали від р. Унави до Василькова і понад р. Стугною до Дніпра. У той час цей вал сягав до двох сажнів (до 4,2 м), а "в иных местах только что приметить можно"[28]. Коротко описано укріплення Білгородки, Василькова, Трипілля тощо. В інших описах Київської губернії досить детально розповідається про Старокиївські та Печерські укріплення, про печери Києво-Печерської лаври[29].

Політико-адміністративний поділ

Територія, кордони держав, межі адміністративних одиниць – одна з найважливіших проблем історичної географії і картографії. Інформація про державні і адміністративні кордони є на багатьох картах XVIII ст. Значні труднощі у використанні картографічних джерел України XVIII ст. пов'язані з тим, що українські землі не являли в той час єдиної держави, а входили до складу кількох держав. На початку XVIII ст. Лівобережна і Слобідська Україна входили до складу Російської держави. Правобережна Україна, Волинь були під владою Речі Посполитої. Частиною Західної України володіла Австрія. Кримом і Таврією володіли татарські орди (васальні Османської Порти). Значну територію займали землі Запорозької Січі. Таке становище позначалося на картографуванні українських земель. Не всі вони були доступні для картографування вітчизняними фахівцями, тому не однаково забезпечені картографічними матеріалами. Неоднакова і достовірність карт у просторі і часі: землі, що були доступні для інструментальних

---

[28] Описание Киевской губернии… – ЦДІА, К., ф. 193, оп. 1, спр. 2863.

[29] Историческое и топографическое описание Киевской губернии. – ДПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, рук. відділ, ф. 683, № 18.

зйомок, показані на картах більш точно, ніж ті, що були за кордоном Російської імперії; карти початку сторіччя менш точні, ніж карти кінця сторіччя.

У зв'язку з цим доцільно розглянути картографічні джерела, що стосуються адміністративного поділу українських земель, по регіонах, а в кожному з них – за хронологічним принципом.

Слобідська Україна

Слобідська Україна або Слобожанщина* вже у XVII ст. мала полковий поділ, який залишився до 1764 р. Він був пов'язаний з заснуванням військових поселень – слобід, які мали важливе значення в обороні центральної частини Російської держави від татарських нападів. Картографуванню та описуванню Слобідської України царський уряд приділяв значну увагу. Збереглися відомості про складання описів під час відведення земель (межування) слобожанам ще у XVII ст.[30] Укладалися кресленики новозакладених укріплень[31]. Територію Слобожанщини у 1720–30-х рр. картографували геодезисти.

До наших часів збереглася не всі картографічні матеріали, ще менше з них введено в науковий обіг. Найбільш ранньою з виявлених – картою Слобожанщини з полковим поділом, є карта 1764 р. Прізвище виконавця на карті не позначено[32].

---

* Територія сучасної Харківської області і частини прилеглих областей.

[30] Смотренная книга Ахтирского полка, укладена 1688 р. – Багалей Д.И. Очерки из истории степной окраины Московского государства. М., 1887.

[31] Кріпості біля Білгорода. Лінія кріпостей біля Царева-Олексієва. – Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків, 1918. С. 14, 16.

[32] Карта Слободских полков Харьковского, Сумского, Ахтырского, Изюмского и Острогожского. – ДБЛ, карт. відділ, Ко 105.

Карта досить примітивна: нема картографічної сітки, відсутні шляхи сполучення, нема пояснення умовних знаків. Проте досить чітко відрізняються укріплені міста (Харків, Охтирка), укріплені містечка (Царев Борисів, Водолага, Валки, Перекоп), селища (Лопань, Уди, Осинові Луки). Зображено межі полків, частину Воронізької губернії, Чугуївський повіт, кріпосну лінію з фортецею Більовською (тепер Костянтиноград). Аналіз переконує, що саме цю карту було використано у 1769 р. Я.Ф. Шмідтом в його друкованому картографічному творі – "Пограничная карта Российской и Турецкой империи и Польши, сочиненная по новейшим известиям при Академии наук". Вірогідно, що вже тоді згадана карта була єдиним картографічним джерелом з полкового поділу Слобожанщини.

Відомо, що полки поділялися на сотні. Карт з сотенним поділом Слобожанщини не знайдено і нема відомостей, що такі карти укладалися.

Джерельною базою для вивчення сотенного поділу можуть бути документи сотенних і полкових канцелярій, переписи населення[33].

Після ліквідації на Слобожанщині полкового і сотенного поділу вже 1765 р. утворено Слобідську губернію, яка проіснувала до 1780 р.[34] При цьому було змінено форму управління (замість полків – провінції). Провінції залишалися в тих же межах, що раніше полки, з відповідними назвами. Це

---

[33] Збереглися документи полкових канцелярій у фондах ЦДІА УРСР у Києві: Охтирської (1704–1765 рр.), Ізюмської (1720–1765 рр.), Острогозької (1735–1765 рр.), Сумської (1720–1765 рр.), Харківської (1664–1765 рр.). Відомості про населені пункти Слобожанщини є також у фондах Комісарських правлінь (1721–1724 рр., 1765–1785 рр.).

[34] Об утверждении из всех Слободских полков особой губернии – ПСЗ, т. XVI, 12293, декабря 16, 1764; Об учреждении Харьковской губернии и о составлении одной из 15 уездов. – ПСЗ, т. XX, 15004, апреля 25. 1780.

очевидно з тогочасних картографічних джерел. Зокрема, в передмові до атласу 1771 р., виданому для учнів, пояснено: "Слободская Украинская губерния... прежде состояла из V казацких полков... ныне разделяется на пять провинций... Острогожская Слободская, Изюмская, Сумская, Ахтырская"[35].

Після скасування Слобідської губернії було утворено Харківську губернію, яка в документах називається також і Харківським намісництвом. При цьому відбулися значні зміни меж адміністративних одиниць, що відбито у досить численних рукописних і друкованих картах, планах, атласах.

Харківське намісництво і Слобідсько-Українська губернія, що утворилася 1796 р. після ліквідації намісницького поділу 1718–1796 рр. достатньо забезпечені картографічними джерелами, які укладалися в той час на підставі зйомок.

Важливими для вивчення намісницького і губернського поділу Слобожанщини є атласи О.М. Вільбрехта.

Конкретний вибір джерел для укладання історичних карт політико-адміністративного поділу Слобожанщини залежить від обраних масштабів. Для масштабів 1:1 500 000 – 1:5 000 000 можна рекомендувати як основне джерело атлас О.М. Вільбрехта. Для уточнення змін, що відбувалися у межах адміністративних одиниць, обов'язково слід залучити "Полное собрание законов Российской империи" (перше зібрання).

З розглянутого видно, що адміністративний поділ Слобідської України забезпечений картографічними джерелами нерівномірно: першою виявленою картою полкового поділу є складена 1764 р.; намісницький, і губернський поділ (з 1765 р.)

---

[35] Детский атлас о Российской империи с толкованием гербов и с родословием царствущего дома, собранный из разных авторов и манускриптов Филиппом Генрихом Дильтеем... переведен... артилерийскими сержантами Михайлом Андреевичем Казаковым и Иваном Андреевичем Рыкачевым... М., 1771.

забезпечені картографічними джерелами досить повно і більш точною, з технічної точки зору, інформацією.

Лівобережна Україна

На Лівобережній Україні 1648–1654 рр. після Визвольної війни встановлено полковий військово-адміністративний поділ. Вся територія була поділена на 10 полків (Київський, Чернігівський, Стародубський, Полтавський, Ніжинський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Прилуцький). Кількість полків до їх скасування у 1781 р, залишалася без змін. В основному збереглися і полкові межі. Кожен полк, як і на Слобожанщині, поділявся на сотні. Картографічними джерелами цей період забезпечений нерівномірно. Найбільш ранньою є рукописна карта, яка була виявлена при підготовці даної роботі у рукописному відділі БАН СРСР у Ленінграді, а саме: Ландкарта... которая содержит в себе десять полков[36]. Карта укладена не раніше 1731 р., або на ній зображено фортецю Орлик біля гирла річки Орелі і лінію укріплень від Орлика понад Ореллю, які почали будувати 1731 р. Карта завірена підписом геодезиста Леонтія Ісакова[*] і має масштаб (одна четверта версти дорівнює половині градуса). Яскравими фарбами виділено межі полків, населені пункти (з поділом – полкові центри, містечка, селища), головні шляхи і річки. Все це дає підстави рекомендувати названу карту для вивчення полкового поділу Лівобережної України, а також для укладання історичних карт.

---

[36] БАН АН СРСР, рукоп. відділ, картографічний каталог, № 405.

[*] Геодезист Ісаков за дослідженням Ф.А. Шибанова вступив на службу 1726 р. – *Шибанов Ф.А*. Очерки по истории отечественной картографии. (Л.), 1971. С. 43.

Полковий поділ Лівобережжя бачимо також на двох картах Я.Ф. Шмідта (1769 та 1775 рр.)[37]. Інформативність обох карг приблизно однакова, але внаслідок різних проекцій конфігурація площі Лівобережної України та окремих полків відрізняються. Я.Ф. Шмідт вважається одним з провідних картографів XVШ ст.[38] Обидві карти з уточненнями щодо проекцій і невитриманості масштабу можна рекомендувати для укладання політико-адміністративних історичних карт.

Після скасування полкового поділу на Лівобережній Україні 1781 р.[39] було утворено три намісництва[40], а з 1796 р. – Київську і Малоросійську губернії. Цей період відзначився численними змінами адміністративних меж, особливо у 1781, 1793, 1796 рр. Останні дві зміни пов'язані з другим і третім поділами Польщі. Картографічними джерелами цей період забезпечений достатньо.

Для укладення історичних карт можна рекомендувати вище згадані атласи О.М. Вільбрехта. Важливими для вивчення адміністративного поділу є укази, географічні описи, в тому числі відомий топографічний опис Чернігівщини, складений О. Шафонським[41], описи Києва В. Новгородцева[42], А. Масловського[43] та інші.

---

[37] Пограничная карта Российской й Турецкой империи и Польши, сочиненная по новейшим данным при Академии наук. 1769; Карта Киевской губернии, разделенной на десять полков: Стародубский, Черниговский, Нежинский, Киевский, Переяславский, Прилуцкий, Гадяцкий, Миргородский, Полтавский и Лубенский. 1775 р.

[38] *Гнучева В.Ф.* Географический департамент Академии Наук XVIII века. М.–Л., 1946, С. 97.

[39] ПСЗ, т. XXIV, 17634, декабря 12, 1796.

[40] ПСЗ, т. XXI, 15228, сентября 16, 1781.

[41] *А. Шафонский*. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851 (також рукописний примірник – ЦНБ АН УРСР, рукою. відділ, VIII ст., 185/58).

Крім зазначених політико-адміністративних поділів (на полки, намісництва, губернії) на значній частині території Лівобережної України 1708 р. було утворено Київську губернію. Вона не скасовувала полкового адміністративно-військового поділу. Метою утворення цієї одиниці було посилення нагляду за збиранням податків з міського населення, яке не підпорядковувалося полковим і сотенним канцеляріям. В указі про утворення Київської губернії[44] її межі не визначені і лише дано перелік міст і населених пунктів. У списку позначено населені пункти і поза межами Лівобережжя. Не дивно, що картографічні джерела не висвітлюють це штучне утворення*.

Уперше заснована Київська губернія проіснувала 1708–1719 рр. і була реорганізована із залишенням назви і функції, і також із збереженням полкового поділу на Лівобережжі. Вона поділялася на провінції: Київську, Білгородську, Севську, Орловську, тобто також виходила далеко за межі Лівобережжя. Відомостей про певні юридичні межі і цієї губернії в указах уряду немає, що викликає значні труднощі для картографування.

---

[42] *Новгородцев В.И.* Географическое описание города Киева с прибавлением, описания Киево-Печерской лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о киевских монастырях, церквях и географическое описание всего Киевского наместничества вообще со всеми оного уздами (Частина опису надрукована: Сборник материалов для исторической топографи Киева и его окрестностей. К., 1874, стор. 125-155; рукопис зберігається – ЦНБ АН УРСР, рук. відділ, І.378 (копія 1807 р.).

[43] *А. Масловский.* Краткое экономическое описание Киевской губернии. – ЦНБ АН УРСР, рук. відділ, І.808.

[44] ПСЗ, т. IV, 2218, декабря, 18, 1708.

* Джерела і література не дають відомостей про складання карт цієї губернії з відображенням кордонів.

Київська губернія, що утворена 1719 р., зазнала чергових змін 1727 р., коли Білгородську провінцію було перетворено на самостійну губернію. У тому ж році від Київської губернії були відібрані з фінансових міркувань Орловська та Севська провінції. Територію цієї втретє організованої Київської губернії відображено на карті 1745 р. – "Карта географическая, содержащая Смоленскую губернию с частями губерний Киевской, Белогородской й Воронежской". Київська губернія показана трохи не повністю (до Білої Церкви). Південна частина, нижче р. Орелі, зображена на іншій карті – "Малая Татария с пограничною Киевскою и Белгородскою губерниями. Содержит в себе лежащие около Днепра, Дона и Донца земли, также весь Крым и часть Кубани с Черным морем". Обидві карти вміщені В. Кордтом в його "Матеріалах до історії картографування України" (передруковані з академічного атласу 1745 р.)[45].

Таким чином, для укладання адміністративних історичних карт Лівобережжя XVIII ст. є певна кількість тогочасних картографічних джерел: найкраще забезпечено період 1780–1800 рр., є карти 1745–1780 рр. Початок сторіччя не забезпечений картами з адміністративними межами полків та першої Київської губернії (1708 р.).

Запорозькі землі

Питання історії картографування запорозьких земель дуже складне. Головною перепоною для розв'язання проблеми є погана збереженість документів, пов'язаних з історією Запорозької Січі. Територія Запорожжя без чітко визначених кордонів показана на багатьох картах XVIII і навіть XVII століть. Є відомості про укладання запорізьких писарем Раковичем

---

[45] У В. Кордта у вище згаданому виданні карти вміщено під № 24, 25.

наприкінці XVII ст. кресленика запорозьких угідь та розміщення на Запорожжі річок, "градов". Про це свідчить "статейний список"... "писарь Семен Ракович чертеж учинил и написал ево своею рукою слово в слово, как те грады и река Днепр и иные реки, и речки, и степные урочища, и леса в своих положениях обретаются... А над теми его подписками велели подписать татарским переводчикам... И ближний человек Атмет-ага по тому чертежу подписи все прочел и выразумел и похвалил, что тот чертеж написан разумно, правдою"[46]. З подальшого тексту дізнаємося, що "чертеж" передано ханові, як документ про кордон між Росією та Туреччиною, який торкався Запорозької Січі[*].

Частина запорозьких земель зображена в атласі, який укладено на підставі зйомок адмірала К. Крюйса[47]. Роботи велися під час азовського походу Петра I з метою одержання відомостей про можливість використання р. Дон для судноплавства, тому вимірюванню глибини та ширини Дону приділено значну увагу. Поза Доном заснято лише невелику смугу території. Атлас доцільно рекомендувати як допоміжний матеріал для укладання історичних карт.

Порівняно більш детально запорозькі землі зображено на картах 1740-х років, укладених Данилом де Боскетом.

---

[46] Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2. Одесса, 1850. С. 568-658.

[*] Відомостей про наявність копії кресленика немає.

[47] Атлас видано 1703 р. в Амстердамі з написами російською і голландською мовами – Разыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азов с некоторыми сведениями о казаках, учененное по велению Петра Великого вице-адмиралом К. Крюйсом в 1699 году и подписанное царевичу Алексею Петровичу – В описовій частині дано коротку історію козаків від середини до кінця XVII ст. відомості з історії м. Вороніжа (Збереглися рукописні копії атласу та виданий атлас).

Збереглося кілька його карт, тогочасних і пізніших копій[48]. На деяких з них бачимо як на кордонах Запорозької Січі утворювалися нові поселення – Новосербія (з 1752 р.) – від Дніпра на захід понад тогочасним російсько-польським кордоном, Слов'яносербія – смугою на північно-східній околиці запорозьких земель (від сучасного м. Ворошиловграда на захід, понад р. Сіверський Донець та р. Лугань).

Де Боскет укладав карти на підставі окомірних спостережень та відомостей, які були надіслані з полкових канцелярій, але точних кордонів Запорізької Січі та паланкового поділу на його картах немає.

Єдиною картою з паланковим поділом запорозьких земель виявилася карта, вміщена в роботі Д.І. Багалія[49], а пізніше передрукована В.О. Голобуцьким[50]. Відомостей про джерельну базу карти Д.І. Багалій не подає і тому важко встановити чи базується вона на оригінальній рукописній карті XVШ ст., чи укладена на підставі інших джерел.

На карті зазначено Орельську, Інгульську, Кодацьку, Протовчанську паланки, які відомі в часи Нової Січі (1734–1775 рр.). Прогноїнська паланка, де запорожці добували сіль (на Прогноях – поблизу Перекопу), не зазначена. Однак, через відсутність інших карт, згадану карту доцільно покласти в основу історичної карти паланкового поділу з необхідними

---

[48] БАН СРСР, рукопис. відділ, картографічний каталог, № 545 – Карта заднепровским местам, снята и сочинена мною вновь после высочайших ее императорского величества указов из Государственной коллегии иностранных от устья Тясмины до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения от 1740 по 1745 год. Инженер-подполковник Данила де Боскет. 1745 г.; № 546 – зменшена копія названої карти, № 541 – копія 1768 р.

[49] *Багалій Д.І.* Заселення Південної України. Харків, 1920.

[50] *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні роки свого існування. К., 1961.

уточненнями. Передавати автоматично в сучасних роботах цю карту повністю, без змін, недоцільно, бо вона недостатньо насичена населеними пунктами, які в той час існували і дозволяє вмістити обраний масштаб. Не зовсім точно відображена гідрографія. Більш повною з точки зору гідрографії та населених пунктів є "Карта земель или вольностей Войска Запорожского низового в 1770-х годах", укладена військовим топографом Карасьовим спеціально до роботи А. Скальковського, в якій вона вміщена в зменшеному приблизно вдвічі вигляді[51]. Карта виконана в умовних знаках XIX ст., але дуже ймовірно, що вона являє собою переробку карти XVIII ст.

Зображення запорозьких земель бачимо ще на багатьох рукописних та друкованих картах, в тому числі окремо Січ[52], Гард на р. Буг[53] та інші місцевості.

Новосербія, Слов'яносербія. Новослобідський козачий полк

Готуючи знищення Запорізької Січі, царський уряд почав заселяти околиці території вихідцями з інших держав. Так, 1752 р. було відведено смугу понад російсько-польським кордоном (від Дніпра до Бугу) сербам, які на чолі з Хорватом утворили поселення Новосербію[54]. Це військово-адміністр-

---

[51] Примірник карти Карасєва зберігається у ДБЛ, карт. відділ, Ко $\frac{\text{I}}{\text{IV} - 39}$; *Скальковский А*. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1848.

[52] План Запорожской Сечи ситуациею и в каком она состоянии 1742 года, февраль… Инженер-майор Данила де Боскет" – ТБЛ, карт. відділ, Ко $\frac{110}{\text{I} - 36}$.

[53] БАН СРСР, рукою. відділ, картографічний каталог, № 827, 828.

[54] ПСЗ, т. XIII, 9919, декабря 24, 1751; там же, 9921, декабря 29, 1751.

ративне утворення поділялося на роти і шанці, які входили до двох полків – гусарського і пандурського. В кожному з полків було по 20 шанців*.

Новосербія проіснувала до 1764 р. На її базі утворено Новоросійську губернію[55].

Враховуючи велике військово-оборонне та політичне значення Новосербії, царський уряд приділяв її картографуванню значну увагу, що відображено в ряді указів. З метою укладання карти до Новосербії було направлено одного з відомих на той час фахівців – Данилу де Боскета. Він уклав карту, на якій було зазначено територію запорозьких земель, Новосербію, російсько-польський кордон[56].

На виявлених вітчизняних друкованих картах поділ на шанці не зазначався, але на раніше згадуваній карті польського картографа Річчи Заноні, шанці зображено досить чітко.

Є відомості про описування та укладання карт Новосербії іншими особами, зокрема, майором київського гарнізону Олександром Нікіфоровим[57] про укладання карти Новосербії Мельгуновим. Карта де Боскета досить повно висвітлює становище військово-адміністративного поділу Новосербії, тому нею можна скористатися для укладання історичної карти.

---

* Інструкцією генерал-майору Глібову про поселення сербів та інших народів передбачено: “селить в заднепровских местах от устья речки Кагарлык… на верховье реки Березовки… на вершину реки Амельника (Омельника) и по оной вниз даже до устья ее, где она в Днепр впадает, уступая от польской границы на 20 верст, как в плане изображено…” – ПСЗ, т. XIII, 9967, марта 23, 1752.

[55] О именовании Новосербского поселения Новороссийского губерниею. – ПСЗ, т. XVI, 12099, марта 22, 1764.

[56] Карта поднепровским местам с показанием Новой Сербии. – ЦГВИА / ф. 416, оп. I, д. 239.

[57] ЦНБ АН УРСР, рукою. відділ, V, 51. С. 126.

Важливі доповнення є в згаданих указах, а також у дослідженнях[58] і писаних джерелах[59].

На північно-східній околиці Запорожжя було відведено землі другій партії вихідців з-за кордону – понад рр. Сіверський Донець і Лугань утворено Слов'яносербію, яка поділялася на роти (16 рот). В указі про поселення Шевіча і Прерадовича (де Прерадевича)[*] згадується ландкарта з межами, а також зазначено, що межа простягалася від Бахмута через верхів'я р. Сейжарівки (Санжарівки) до верхів'я р. Міус і Білої, а від останніх – до р. Лугані[60]. Відомості про територію Слов'яносербії є також у небагатьох дослідженнях[61] та в писаних джерелах. Аналіз джерел показує, що є повна мож-

---

[58] Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. – Записки Одесского общества истории и древностей. т. III, отд. I, Одесса, 1853, С. 83-85; *Сергій Шамрай.* До історії залюднення степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лазаветчина) – Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. XIV, К., 1929. С. 207-302.

[59] О заселении, снабжении и устройстве Новой Сербии. 1753-р. ЦДІА УРСР, К., ф. 269, оп. 1, спр 355, а, б, в; Ордера, промемории, отношения и рапорты о заселении вновь основанных слобод. 1765 р., – ЦНБ АН УРСР, рукоп. відділ, IX.2I09–2I66; *Ол. Лазаревський*. Нова Сербія. – там же, 1.59303-59348.

[*] У деяких документах писалося "Депрерадович", звідси один з населених пунктів одержав найменування "Депрерадовка".

[60] ПСЗ, т. XIII, 10104, мая 29, 1753; Карта опублікована в додатку "Плани и чертежи", до ПСЗ (перше зібрання).

[61] *Д.И. Багалей*. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887, С. 331; *Л. Гаевой*. Краткое историко-географическое описание Бахмутского уезда. Бахмут, 1906; *Ф. Ласковский*. Материалы для истории инженерного искусства в России. ч. III, М., С. 32-33; *Эварницкий Д.И*. Вольности запорожских козаков. СПб., 1898. С. 17.

ливість укладати історичну карту на їх підставі з використанням названої карти, як основної*.

Згідно іменного указу цариці Єлизавети від 20 листопада 1752 року на кордоні запорозьких земель виникло ще одне військово-адміністративне поселення – Новослобідського козачого полку. Воно простяглося смугою на північно-західному кордоні запорозької території (на південь від Новосербії). Це поселення було у віданні коменданта фортеці св. Лизавети (тепер Кіровоград). Указом коменданту фортеці Глібову від 16 червня 1756 р. поселенню відводилися землі біля річок Бешка, Верблюжка, Самоткань[62].

Поселенці були вихідці з Молдавії, а також українці з інших районів. За період 1753–1765 рр. там оселилося до 1800 молдаван, які прийшли з-за Дністра. Поселення складалося з 23 рот. Головні садиби розміщувалися в населених пунктах: Грузьська, Виска, Плетений Ташлик, Аджамка, Домоткань (Глинськ), Пушкарівка, Комисарівка[63].

Поселення показано на вищезгаданій карті Данила де Боскета і їх достатньо для укладання історичної карти.

---

* Нами виявлена також карта частини Слов'яносербії, яка ймовірно укладена І. Ростиславським, але вона може бути рекомендована лише як допоміжна (про неї див. у п. 2.1. Аналіз картографічних джерел).

[62] *Эварницкий Д.И.* История ззпорожских козаков. Т. I, СПб., 1892. С. 14.

[63] *А. Скальковский*. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850, С. 254; Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае... – Записки Одесского общества истории и древностей, т. 3, Отд. III, Одесса, 1853, С. 85; Ястребов Архив крепости св. Елисавети. – Записки Одесского общества истории и древностей. Т.XV, отд. Одесса. С. 560.

Правобережна Україна, Волинь, Поділля

Територія Правобережної України, Волині, Поділля до 1798 р. перебувала під владою Речі Посполитої, тому була недоступна для зйомок з натури вітчизняними фахівцями. У зв'язку з цим вітчизняні рукописні карти цих територій виникли лише в кінці XVIII ст. Це змушує звернутись до іноземних джерел. Серед них в першу чергу назвемо вже згадані карти Річчи Заноні, які відображають становище на другу половину XVIII ст., точніше, перед поділами Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) Карти досить детально висвітлюють адміністративний поділ на воєводства, шляхи сполучення, населені пункти, урочища тощо.

На рукописній карті, укладеній російськими військовими, зображено частини Волинського і Подільського воєводств (1779 р.)[64].

Кордони після першого поділу Польщі відбито на "Карте вновь положенной границы между Российской империей и королевством польським"[65].

Межі воєводств Брацлавського, Волинського, Подільського та Київського перед другим поділом Польщі відображено на "Карте королевства польского и четырех воеводств..." (1792 р.)[66].

Новоутворені після скасування воєводств намісництва, а невдовзі – губернії зображені на багатьох рукописних і друкованих картах 1790-х років, у тому числі вміщені у вищезгаданих атласах О.М. Вільбрехта.

---

[64] ЦДВІА, ф. ВУА, 6247.

[65] ДЦБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, рукоп. відділ, Ермітажна збірка, 243 (2), арк. 26.

[66] ЦДВІА, ф. ВУА, 16313.

Таврія. Крим. Буджак

Як відомо, Кримським півостровом й Таврійськими степами володіли татарські орди і на початку XVIII ст. ці території не були доступні для картографування вітчизняними спеціалістами, тому на вітчизняних картах ми не зустрічаємо меж адміністративних одиниць. Джерельна база про адміністративно-територіальний поділ цих земель під владою Кримського ханства дуже обмежена. Хоча відомо, що татарські орди поділялися, зокрема, найбільшими у XVIII ст. були Буджацька, Едисаньська і Едичкульська. Ногайці або ногаї займали землі поблизу Кубані, заходили й на територію узбережжя Азовського моря. На карті 1736 р., "градированной при Академии наук"[67] позначено: "Места, в которых нагайские татары уже 25 лет кочуют", але кордони кочів'я не зазначені. Є підстави вважати, що їх в натурі й не було (Напис відноситься до території у верхівцях річок Токмак, Берда).

Адміністративний поділ території Кримського ханства не знаходимо і на іноземних картах.

Після переходу Кримського ханства з-під залежності Османської Порти до Російської імперії (1783 р.) ця територія відразу привернула до себе увагу військових спеціалістів. Деякі з карт були виконані ще під час військових походів, зокрема: "Карта полуострова Крыма с показанием расположения компонентов и маршей российских войск под командою генерал-порутчика князя Прозоровского"[68]. Масштаб карти 10 верст у дюймі (1:420 000), тобто карта досить детальна. Не така повна "Карта расположения войск в полуострове Таври-

[67] Карта военных действий на Дону и Днепре ее императорского величества победоносной армии. 1736 году градированная в Санкт-Петербурге при академии Наук.

[68] ЦДВІА, ф. ВУА, 16233.

ческом находящихся на зимовых квартирах[69] (укладена в масштабі 20 верст у дюймі). На цих картах, крім спеціального навантаження (місць розміщення військових, маршрутів військ), зображено населені пункти, гідрографію, шляхи.

Указом від 2 лютого 1784 р. було утворено Таврійську губернію, до якої увійшли Кримський півострів, Тамань і Таврія[70]. Таврійська губернія зафіксована в кількох рукописних картах і в атласі О.М. Вільбрехта 1796 р. Вона проіснувала дуже недовго і в 1796 р. була ліквідована, а землі увійшли до складу Новоросійської губернії[71]. Остання забезпечена картографічними джерелами рукописними і друкованими, в тому числі є в атласі О.М. Вільбрехта 1800 р.

З розглянутого очевидно, що адміністративний поділ українських земель, які тепер входять у межі Української РСР, на картах XVIII ст. відображено не однаково: на останні двадцять років сторіччя картографічних матеріалів достатньо, їхня вірогідність вища; на початку сторіччя карт і планів недостатньо, деякі території не забезпечені вітчизняними картографічними джерелами (Крим, західноукраїнські землі) у першій половині XVIII ст., тому необхідно залучати іноземні джерела.

Державні кордони

На території України у XVIII ст. проходило кілька кордонів: російсько-польський, російсько-турецький, польсько-турецький, польсько-австрійський, австрійсько-турецький. Всі

---

[69] Там же, 16233.

[70] ПСЗ, т. XIII, 15920, февраля 2, 1784 (Образование Таврической губернии из присоединенных к Российской империи полуострова Крыма, острова Тамани и земель между Перекопом и границами Екатеринославской губернии).

[71] ПСЗ, т. XXIV, 17634, декабря 12, 1796 (Учреждение Таврической области и учреждение из оной Новороссийской губернии).

вони протягом сторіччя зазнали досить значних змін, що відображено на картах та в юридичних документах.

Відбір картографічних джерел для нанесення кордонів у великій мірі залежить від обраного масштабу майбутньої карти. Необхідно також звернути увагу на той факт, що тоді не було таких сталих кордонів, як тепер. Це особливо стосується російсько-турецького кордону, що проходив на півдні України. Наприклад, 1705 р. юридично встановлено російсько-турецький кордон від р. Кодими (притоки Буга) до р. Інгул, Вісунь, через р. Інгулець до Дніпра[72], але його не було позначено курганами. Як свідчать численні документи про суперечки між запорожцями і татарами, цей кордон увесь час порушувався обома сторонами. Після 1784 р. за межами кордону, на Прогноях, запорожці утворили Прогноїнську паланку для видобування солі.

Більш сталим був польсько-російський кордон по Дніпру на півночі, до впадіння в Дніпро р. Ірпінь. Він визначений угодами наприкінці XVII ст.[73] і юридично залишався до 1793 р. Частина російсько-польського кордону від Ірпіня до Стугни з часом пересувалася на захід, що можна показати на великомасштабних картах*.

---

[72] ПСЗ, т. IV, 2077, октября 22, 1705.

[73] ПСЗ, т. II, 1183, марта 25 $\frac{1794}{1686}$ г. – Запись польських послов Гримултовского и Огинского с товарищами, учиненная в Москве с ближними Голицыным и Шереметевым с товарищами – Об отдаче в королевскую сторону селений, лежащих по реке Соже…; там же 1186, $\frac{\text{апреля}}{\text{мая}}$ $\frac{26}{6}$ $\frac{7194}{1686}$ года – Трактат, заключенный в Москве полномочными польскими послами с российскими боярами – О вечном мире между обоими государствами.

* Пересунення кордону здійснювався самочинно поселенцями, які мали землі поблизу кордону.

Зміни російсько-польського та російсько-турецького кордонів, як уже відмічалося, показані на багатьох картах. Відбір їх для використання залежить від поставлених вимог, так, для укладання дрібномасштабних історичних карт можна рекомендувати академічний атлас 1745 р., атласи О.М. Вільбрехта.

Кордони держав на західноукраїнських землях детально зображені на польських, австрійських картах, а також у вітчизняних атласах Світу*.

Таким чином, державні кордони на картах XVIII ст. відображені нерівномірно, проте для складання карт з нанесенням кордонів та для досліджень є достатня джерельна база, в першу чергу законодавчі документи (мирні угоди, трактати, конвенції тощо).

Військові карти

Картографування території України у воєнно-стратегічних цілях, у зв'язку з військовими походами, з метою побудови укріплень та інших вимог уряду було досить розповсюджене. До наших днів збереглося немало таких карт, планів, схем XVIII ст. Так, у 1709 р. було укладено кілька планів і карт укріплень під Полтавою. Одна з карт відображає м. Варницю та її околиці, де 1713 р. шведський король бився з турками[74].

Немало карт і планів висвітлюють російсько-турецькі війни, які проходили на українських землях. Зокрема, на планах 1768–1774 рр. відображено розташування російських військ

---

* Джерельною базою цих атласів були іноземні карти, тому доцільно користуватися для вивчення кордонів Західної України іноземними джерелами.

[74] відділ, 9625, 10546; План баталии 1709 г. – там же, 12642.

під час російсько-турецької війни[75]. На багатьох картах знаходимо укріплені лінії, в тому числі Українську лінію, що тягнулася від Дніпра до Сіверського Дінця.

На картах, укладених військовими та іншими спеціалістами для воєнних цілей, зображено також загальногеографічні відомості (річки, шляхи, поселення, рельєф), а на деяких – державні кордони, політико-адміністративний поділ. Тому воєнні карти є важливим джерелом для історико-географічних досліджень.

Деякі карти, укладені військовими, вже розглядалися в інших розділах. Звернемо ще увагу як забезпечені картографічними творами найголовніші військові події, що відбувалися на території України у XVIII ст.

Полтавська битва. 1709 р.

Як уже відмічалося, необхідність мати відомості щодо топографії та ситуації на місцевості, де, можливо, могли пролягати військові походи, проходити бої, задовольнялася насамперед картографічними творами у XVIII ст. Якщо необхідних карт не було, то вони укладалися іноді під час самих походів, в ході боїв або відразу по закінченні подій. Полтавська битва, успіх якої мав великий вплив на соціально-економічний розвиток Росії, надовго став предметом уваги спочатку військових картографів, а згодом картовидавців, дослідників. Карти й плани укріплень під Полтавою, походів російських і шведських військ у зв'язку з Полтавською битвою вміщувалися в атласи[76], монографії, посібники для військових

---

[75] Записки Одесского общества истории и древностей. ТЗ, Одесса, I853.

[76] *Бескровный Л.Г.* Атлас карт и схем по русской военной истории. Б. м., Воениздат, 1946, Атлас офицера.

закладів[77]. Слід зауважити, що використання та аналіз всієї спадщини ще не були предметом спеціальної уваги. У той же час укладання нових карт на цю тему та використання старих як джерельної бази вимагає виявлення всіх або хоча більшості попередніх картографічних творів.

Для прикладу назвемо деякі. У картографічному відділі ЦНБ АН УРСР є кілька окремих карт, як-то: "План баталии 1709 г." (під № 12642), "План сражений при Полтаве" (№№ 9625, 10546), у рукописному відділі тієї ж бібліотеки є план Полтавської битві в фонді V.834. Оригінальна рукописна карта з зазначенням розміщення російського війська на території України у 1709 р. зберігається в Центральному архіві давніх актів у Москві[78]. З наведеного вже видно, що події, пов'язані з Полтавською битвою, і сама битва забезпечені картографічними джерелами як первісного характеру, так і укладеними пізніше.

Російсько-турецька війна 1736–39 рр.

Події, які відбувалися у зв'язку з російсько-турецькою війною 1736–39 рр., знайшли своє відображення у рукописних і друкованих картах XVIII сторіччя і укладених пізніше. Серед перших слід звернути увагу на такі: "Карта Украины с указанием маршрутов продвижения войск в турецкую войну 1736–1739 гг."[79].

---

[77] *Ласковский Ф.* Карты, планы и чертежи к 3-й части Материалов.

[78] Карта, представляющая часть Малороссии, с значением селений и городов, в коих квартировали российские войска. Сочинена в Богодухове 4 марта 1709 г. – ЦДАДА, ф. 192, оп. 1, карты Слободско-Украинской губернии.

[79] *В.Ф. Гнучева.* Географический департамент академии наук XVIII века. М., Л., 1946, Приложение № 2: *Александров Б.В.* Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги АН, № 448.

Названа рукописна карта ймовірно була покладена в основу виданої – "грыдированой" карти – "Карта военных действий на Дону и Днепре ее имп. велич. победоносной армии 1736 г. Грыдорованая в С.Петерб. при Акад.Н." Укріплення, зведені в зв'язку з війною, відображено на рукописній карті, укладеній у 1736–37 рр. – "Карта течения р. Днепр от Киева до порогов с покащанием укреплений, сделанных во время войны 1736–37 гг." [80]. У зв'язку з подіями цієї війни виникла й рукописна карта Дніпра – "Карта описания реки Днепр от Хортицкого острова до Кизик Эрмена[*] с показанием мелей и каменья и с вымериванием фарватера, а положение берегов с мачтаба[**] положенного при сей карте, а широта реки промером для показания находящихся в ней обстоятельств, фарватер вымериван в 1739 году месяца августа".

Серед карт, укладених пізніше, можна назвати "Карту театра войны 1736–1739 гг.", вміщену в роботі Д. Байова (XIX ст.)[81], а також карти у вищезгаданому виданні Ф. Ласковського.

З наведених прикладів очевидно, що військові події й у зв'язку з ними картографування території України залишили нам значну кількість картографічних творів XVIII ст., а також створених і пізніше карт, які вміщувалися в атласи, монографії тощо.

---

[80] ЦДВІА. ф.ВУА, № 24067.

[*] Слід читати: "Кизи-Кермен", тобто "Дівоча фортеця" (киз, кизи – дівчина, кермен – фортеця, укріплення).

[**] Тобто "масштаба".

[81] *Байов Д.* Русская армия в царствование имп. Анны Ивановны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг.

Відображення на картах суспільно-політичних явищ

У XVIII ст. карт суспільно-політичних явищ не укладали. Події, пов'язані з антифеодальними виступами, тільки тоді ставали об'єктом картографування, коли проти повсталих діяли військові частини. Зокрема, одна з рукописних карт відбиває події повстання Омеляна Пугачова – "Карта театра военных действий против Пугачева"[82]. Кількість карт на цю тематику незначна і тільки в радянських виданнях знаходимо картографічні твори повстань, антифеодальних виступів тощо.

Економічні карти та економіка на картах XVIII ст.

У XVIII ст., як уже відмічалося, не було поділу на географічні, політико-адміністративні та економічні карти, але відомості з економіки знаходимо на багатьох картах. У першу чергу це відноситься до шляхів. Великі торговельні шляхи здавна відзначалися на картах, особливо важливі з них й відомі підписувалися розповсюдженою назвою – Залозний шлях, Коломацький, Московський. Складали описи шляхів, деякі з них спеціально для карт[83].

Детальні відомості щодо шляхів відображено у топографічних описах, деякі з них присвячено саме шляхам, як "Топографическое описание почтовых дорог и устройства оных в Малороссии, 1782 г.[84] Шляхи становили невід'ємну частину інформації карт, але точність і повнота, як уже розглядалося в розділі аналізу карт, неоднакові, що залежало від багатьох причин, в тому числі від призначення, масштабу

---

[82] ЦДВІА, ф. ВУА, № 877 (2652).

[83] Описание дорог из Лодыжина в Бубновку, из Могилева в Яблонов, из Кратишина в Хотов, № ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 2, спр. 60, 1740 р. (Про складання довідки за шляхи від Української лінії до Києва). – там же, ф. 269, оп. 1, спр. 4414, 1755 р.

[84] ЦДВІА. ф. ВУА, № 177 (49958).

карти, методики укладання карти. На картах кінця сторіччя, укладених землемірами для повітів і губернії, найбільш повні й досить точні відомості про шляхи. В останні роки сторіччя (1780–1800) укладали спеціальні плани й карти шляхів[85]. Деякі рукописні карти дійшли до нас разом з відомостями відносно стану шляхів та поштового зв'язку[86].

Крім шляхів, як основних артерій економічних зв'язків, на деяких картах знаходимо інші економічні характеристики, як-то зображення місць розміщення та видобування корисних копалин (солі, сірки, заліза), ремесла й промисловості (гут, буд, папірень). Такі відомості на картах першої половини сторіччя зустрічаються дуже рідко, в основному на рукописних великомасштабних картах і планах окремих територій. На таких же картах відзначалися різні земельні угіддя (ліси, рілля, луки, болота тощо). Досить повно все це відображено на картах, укладених землемірами[87].

Цінні статистичні відомості, які значно доповнюють інформацію, вміщену на картах, знаходимо в географічних, економічних, топографічних описах, складених землемірами і військовими в другій половині XVIII ст. Ці данні можна вико-

---

[85] План Киевского наместничества с обозначением почтовых дорог. Згідно каталогу КОДА, фактично: Почтовая карта Киевского наместничества с показанием расстояний городов. КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр. 1; План дорог Лубенского уезда, 1784 г. – там же, спр. 7.

[86] Рапорта Киевского, Черниговского, Новгород-Северского и Харьковского наместнических правлений о состоянии почтовых сообщений, а також Карта почтовая Харьковского наместничества. Сочинена в 1/782 году. – ЦДІА УРСР у Києві, ф. 736, оп. 1, спр. 1.

[87] Планы земельных и лесных участков Дымерского старостваесе обозначением стеклянного и железоделательного заводов и данными о колличесвте населения в г. Дымере и на заводах. – КОДА, ф. 1542, оп. 1, спр.748.

ристовувати в історико-географічних дослідженнях та для укладання історико-економічних карт.

Інші відомості на картах

Карти і плани супроводжуються написами, в тому числі бачимо назви річок, шляхів, населених пунктів. Ці відомості дають можливість проводити топонімічні дослідження[88].

Важливість використання карт у топонімічних дослідженнях очевидна – деякі географічні об'єкти можна прив'язати до місцевості лише за допомогою карти. У картографічних творах різного часу відзначено й зміни найменувань населених пунктів, урочищ, іноді на одній карті подається стара й тогочасна назва.

За останні роки дедалі більшого розвитку набуває використання картографічних методів досліджень в охороні природи. З цією метою давні карти використовуються як джерело для відтворення географічного середовища на певні періоди, що дає змогу робити висновки відносно впливу людини на природу.

Таким чином, картографічні джерела XVIII ст. можна використовувати в багатьох напрямах історико-географічних досліджень. У даній роботі було звернуто основну увагу на можливості вивчення політико-адміністративного устрою та укладанню політико-адміністративних карт.

---

[88] *Поспелов Е.М.* Топонимика и картография. – Вопросы географии, вып. 58, М., 1962, С. 7-16; *Його ж.* Информационная роль надписей названий на картах. М., 1976.

ВИСНОВКИ

Використання карт, планів, малюнків із зображенням земної поверхні в історико-географічних дослідженнях, у вивченні пам'яток науки і техніки, в підготовці проектів реконструкції населених пунктів і реставрації пам'яток історії та культури набирає дедалі все більшого розповсюдження. Останнім часом картографічні матеріали почали широко використовувати в дослідженнях, пов'язаних з впливом діяльності людства на оточуюче середовище та охороною природного середовища.

Як відмічають дослідники, використання картографічного методу в історико-географічих дослідженнях має три основні напрями: 1) використання загально-географічних і тематичних карт як першоджерел; 2) укладання на базі картографічних та писаних джерел історико-географічних карт; 3) вивчення історичних карт в історіографічному плані та для встановлення закономірностей, які важко виявити іншими методами[1]. З цих проблем в даній роботі розглядалося дві перші, які щільно пов'язані між собою. Історіографічне дослідження карт питання досить складне і повинно стати темою окремої роботи.

Використання старовинних карт в якості джерел вимагає обов'язкового джерелознавчого аналізу, який тісно пов'язаний з дослідженнями в галузі історії картографії. Аналіз карт, планів, схем, малюнків, "чертежей", які було укладено у XVIII ст.

---

[1] *Л.А. Гольденберг, Д.В. Деопик, А.В. Постников.* Методы использования карт в исторических исследованиях. М., 1976.

на територію України неможливо вести без обізнаності з картографічною технікою, методикою укладання карт і, в перше чергу, необхідно уявляти з якою метою створювали ці документи.

Джерелознавча оцінка старовинних карта вимагає глибокого вивчення комплексу соціально-економічного та науково-технічного рівня періоду виникнення картографічного джерела і навіть попередніх епох. Розглядаючи картографічні джерела України XVIII ст., необхідно мати на увазі, що на початку сторіччя українські землі були розділені державними кордонами, тому картографування різних територій йшло неоднаково, не всі території були доступні для обстежень вітчизняними фахівцями і звідси достовірність інформації неоднакова. Краще висвітлені на вітчизняних рукописних і друкованих картах території лівобережної і Слобідської України, які ще у середині XVIII ст. були возз'єднані з Росією. Картографування території протягом сторіччя поступово поглиблюється у зв'язку із загальним соціально-економічним розвитком країни. Необхідність отримання більш точних картографічних творів, в свого чергу, позначилася на вимогах до їх технічного опрацювання (підготовчих робіт, джерельної бази, методики і техніки укладання) і сприяло підвищенню науково-технічного рівня, а звідси й достовірності інформації картографічних джерел.

Картографічні роботи у XVIII ст. велися в трьох основних напрямах: для загальнодержавного картографування, для військово-стратегічних і оборонних потреб, під час межових робіт. Відповідно картографічні та геодезичні роботи виконували фахівці різних кваліфікацій та службових посад: геодезисти здебільше виконували роботи загальнодержавного характеру, землеміри – місцевого (хоча їхні роботи й використовувалися в узагальнюючих загальнодержавних картах). Військові спеціалісти у XVIII ст. виконували значний обсяг

картографічних робіт – від укладання планів окремих ділянок землі до узагальнюючих карт значних територій країни. Деякі картографічні твори (здебільше копії) було укладено виконавцями різних галузей знань, в тому числі учителями, учнями. Освіта і обізнаність виконавця значно впливала на точність інформації. Для одного періоду зустрічаємо карти виконані на різному науково-технічному рівні. Значний вклад в картографування території України у XVIII ст. внесли: Данила де Боскет (військовий картограф), Іван Ісленьєв (геодезист), а наприкінці XVIII ст. – повітові та губернські землеміри. Карти де Боскета дійшли до нас лише у рукописному вигляді, І. Ісленьєва – у рукописному і друкованому. Важливі відомості вміщено також в атласах О.М. Вільбрехта кінця XVIII ст. та на карті польського картографа Річчи Заноні (видавалася з 1772 р.).

Джерелознавчий аналіз включає зовнішню та внутрішню критику, які щільно пов'язані між собою. Під час аналізу необхідно встановити: назву карти, її зміст, дату укладання і дату відображених на ній відомостей, автора (укладача), характер математичної основи (масштаб обов'язково), встановлення достовірності, точності, автентичності. Необхідно також виявнити історію виникнення картографічного джерела, інформації, покладеної в основу карти, технічні особливості укладання карти, особливості історичного періоду появи карт, і нарешті, встановлення джерелознавчої характеристики карти.

Зразок джерелознавчої характеристики карти наводимо у додатку…[*]

---

[*] Запланований автором додаток у рукописних матеріалах не виявлено (РС).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список
описів губерній, намісництв, повітів і міст Російської імперії (2-а половина XVIII – початок XIX століть), які відносяться до України

1. Описи, що зберігаються у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві.

Шифр	Назва опису, час складання, автор, примітки
II. 5960	"Краткое географическое описание Екатеринославского наместничества", 12 арк. Копія кінця XVIII – початку XIX ст. Автор і час укладання не зазначені. Відомості відносяться до 1784–1796 рр.
V. 704	"Описание городов и уездов бывшего Екатеринославского наместничества". Копия XIX ст. Без зазначення автора і часу укладання Відомості 1784–1796 рр.
I. 378	"Географическое описание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона порутчиком Василием Ивановичем Новгородцевым, с прибавлением описания Киево-Печерской лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о Киевских монастырях и церквях, и географическое описание Киевского наместничества вообще и со всеми оного узда". Копія 1807 р. Частину надруковано в "Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" (Киев, I874, отд. 11, стр. 125–155).

Шифр	Назва опису, час складання, автор, примітки
II. 4294	“Описание Киевского наместничества”. Копія кінця XVIII ст. На оригіналі були підписи: чернігівського губернського землеміра, козелецького повітового землеміра Антона Мартиненко, губернського регістратора Олексія Романенко, “по листам скрепил секретарь бунчуковый товарищ Андрей Дергунов”. На аркуші 34 є запис: “Ведомость вновь перечисленным селениям из Киевского в Переяславский уезд учинена 1792 года генваря 14”.
II. 42 VIII. $\frac{184М}{83}$	“Географическое описание Киева 1787 г.” Копія кінця XVIII ст. На оригіналі підписи Андрія Єлдезина (київського землеміра і механіка Федора Воєйкова). Список з рукопису В. Новгородцева (див. 1.378).
I. 808	“Краткое экономическое описание Киевской губернии. Сочиненное 1805 года, декабря. Составлено киевским губернским землемером Александром Афанасьевичем Масловским”.
V. 712	“Камеральное описание Крыма 1798 года с ведомостями 1802 г.” Копія XIX ст. Укладач не зазначений. Частину надруковано: “Записки Одесского общества истории и древностей”, т. II, Одесса, 1850, стор. 751–753.
I. 60130	“Описание Новгород-Северского наместничества по разделении оного на одиннадцать уездов. Сочиненное 1781 года”. Засвідчуючий підпис “Иван Хорошевский”.
V. 851	“Ограничение Новороссийской губернии”. (Опис губернії). Копія XIX ст. Без зазначення часу складання і автора.

V. 1657	“Топографическое описание Подольской губернии. Сочинял землемер Экстер”. 1805 г.
I. 808	“Топографическое описание Слободской Украинской губернии. Составлено по приказу МВД в 1805 г.” Засвідчено підписами: губернский землемер Драгомир”, “гражданский губернатор” (нечіткий підпис).
I. 1665	“Описание Херсонской губернии”. Без даты. Додано карту губернії 1806 р. Відомості початку XIX ст.
– “ –	“Описание Таврической губернии 1806 р.” Виконавець не зазначений. Додано карту губернії 1807 р.
II. 6013	“Описание Черниговского наместничества”. Відомості 1781 р. (По аркушах скрепа і в кінці підпис “полковой писарь Иван Хорошевский”.
II. 13697	“Описание Черниговского наместничества”. (1781 р.) Тогочасна копія.
VIII. 185	А. Шафонський. “Черниговского наместничества топографическое опиисание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное составлено. В Чернигове 1786 года”. Є друковане видання – у Києві. 1851 р.
I. 808	“Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии”. На аркуші 5, на звороті: “Правящий должность губернского землемера поветовой землемер коллежский ассесор Кондратович”. Додано: “Карта Малороссийской Черниговской губернии” за підписом Кондратовича. 1806 р.

Додаток 2

Відомості про адміністративний поділ, кількість землі і населення по повітах Катеринославського намісництва (за станом на 1795 р.)

Повітовий центр	Кількість землі (десятин)	Кількість населення (осіб)
Катеринослав	1 209 470	25 593
Олександрія	478 942	30 260
Єлисаветград	749 920	29 702
Новомиргород	287 677	22 250
Херсон	1 680 853	9 337
Градизьк	369 790	50 470
Алексопіль	45 910	39 290
Полтава	275 284	47 748
Костянтинів	460 575	30 813
Павлоград	830 365	18 912
Новомосковськ	1 073 268	23 140
Слов'янськ	795 696	31 626

Примітка: відомості взято:
"Краткое географическое описание Екатеринославского наместничества" – ЦНБ, рукоп. відділ, II. 5961.

Додаток 3

Список карт на територію України, які зберігаються у рукописному відділі Державної бібліотеки Союзу РСР ім. В.І. Леніна

Шифр	Назва карти, вихідні данні, примітки

ФОНД 159 (Маркевич)

№ 2307 (2502) – "План лагеря Ахтырского полка. Рукописний багатокольоровий". Автор не позначений. Папір з водяними знаками. Друга пол. XVIII ст.

№ 2306 (2501) – "План лагерю украинскому гусарскому полку, расположеному близ лежащей слободы Калитвы с ближащею ея ситуациею". Рукописний, багатокольоровий, без зазначення дати і автора. План орієнтований відповідно до сторін світу. Друга пол. XVIII ст.

№ 2302 (2497) – "План Острогожскому гусарскому полку, которой расположен лагерем близ города Острогожска". Рукописний, багатокольоровий. Автор і масштаб не зазначені. На плані зображено м. Острогожськ, Коротояк, колонія Ребендорф (Рибендорф), річки Дон, Тиха Сосна, ліс.

№ 2300 (2495) – [Схема полкового строю]. – "План Сумского гусарского полку. Колон/н/а у средины полку поескадронно с заездом налево густою колонною и деплоада из средины полка по рядам". Рукописна, багатокольорова, без зазначення автора. Немасштабна.

№ 2298 (2493) – "Строение колонны из средини полка по два взвода с заездом направо/с/ переправою через дефилею"... Рукописна, багатокольорова схема, без зазначення автора і дати. Друга пол. XVIII ст.

Шифр	Назва карти, вихідні данні, примітки

№ 239 (288) – “План Ворсклоничих слобод (слобід на Ворсклі)”. 1732 р. Рукописний, немасштабний, багатокольоровий.

ф. 159 (Маркевич)

№ 2389 (287) – “План сел и земель на реках Ворскла й Мерль”. Рукописний, багатокольоровий, без зазначення автора і дати. XVIII ст. ф. 205, кн. 1, прибавление к отд. II, № 834 – “Карта от Киева по Днепру до Очакова”... Друкована, 1836 р. Карта передає відомості на другу пол. XVШ ст.

Картографічний відділ

$К_о \frac{15}{II.46}$ “Генеральная карта от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова со слободцким казачьим поселением и с украинскою линиею, також Турецкой области и польского владения с Российскою империею границ. Скопирована с таковой же, составленной в 1751 г. инженер-полковник Дебоскетом”. Одесса. Литография Кленова, 1836. Раскраска от руки. Масштаб 1:1 344 000, без сетки координат.

$К_о \frac{37}{VI-15}$ “Общая карта Екатеринославского и Вознесенского наместничеств, Таврической области”. Рукописна, багатокольорова. Масштаб 1:840 000. Без зазначення місця укладання і дати. Кінець XVIII століття (Катеринославське намісництво існувало 1783–1896 рр.).

$К_о \frac{I}{IV-39}$ ”Карта земель или вольностей Войска Запорожского низового. Составил топограф 2-го класса унтер-офицер Карасев к статье Скальковского “История новой Сечи”.

Шифр	Назва карти, вихідні данні, примітки

$К_о \frac{110}{VI-36}$ “План Запорожскому граду на р. Буг. Составил инженер-подполковник Данила де Боскет”.

$К_о \frac{9}{V-II}$; $К_о \frac{15}{III-61}$ “Подробная милитерная карта по границе России с Турцией. Сочинена и гравирована при собственном его императорского величества Депо карт. Часть I, 1800 г.”.

Додаток 4

Список друкованих каталогів катографічних матеріалів (атласів, карт, планів)

А.Л.Б.Д. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в Музее императорского Одесского общества история и древностей. Одесса, 18.

Б.В. Александров. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки АН СССР. – Труды Архива АН СССР, в.6, М.–Л., 1946, С. 267–412.

Д.Н. Альтшиц, Е.Г. Шапот. Каталог русских рукописей эрмитажного собрания. Л., 1960.

Виды и планы городов. (Каталог) – Выставка "Ломоносов и Елизаветинское время", отдел. XV, изд. 2-е испр. и доп. СПб., 1912.

Бендер. Каталог Военно-ученого архива Главного управления генерального штаба. Тома I–IV. СПб., 1905, 1907, 1910, 1914.

Бокачев Н.Ф. Географические карты России XV–XIX ст. СПб., 1892 (С. 83–91 – каталог картографічної колекції).

Гоздаво-Голомбиевский А.А. Опись чертежей, хранившихся в Разряде во второй половине XVII века – описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции, кн. 6, отд. II. М., 1889.

Даниловский. Картографические материалы. Вып. I. Карты России 1614. СПб., 1901, Вып. 2, СПб., 1904.

Иллюстрированный каталог государственной картографии (Б.А. Ильина) при научно-техническом отделе ВСНХ. Л., 1924.

Ильин А.А. Каталоги картографического заведения А. Ильина. СПб., 1875, 1885, 1909, 1912.

Каталог атласов и карт Центральной научной библиотеки АН Литовської ССР. Вильнюс, 1969.

Каталог атласов, карт и планов архива Гидрографического департамента Морского ведомства. ч. I. СПб., 1849.

Каталог атласов, карт, планов, видов, рисунков, флагов и руководств для плавания. М., 1883.

Каталог выставки Харьковского Археологического съезда. Харьков, 1902. С. 1–23.

Каталог иностранных карт России XV–XVII вв. В. 2. Л., 1971. (ГПБ ім. М.Е. Салтикова-Щедрина).

Каталог карт, планов, атласов, гравиеванных в Военно-Топографическом Депо Главного штаба. СПб., 1858, 1862.

Каталог карт, планов, съемок, выставленных в конференц-зале Императорской Академии Наук 12 февраля 1889 г. в 100-летнюю годовщину со дня рождения Ф.Ф. Шуберта. СПб., 1889.

Колгушкин В.В. Описание старинных атласов, карт и планов XVI, XVII, XVIII веков и половины XIX века. Л., 1958.

Н.Н.М. Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в музее Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1881.

Каталог книг и правил библиотеки Межевого ведомства. М., 1887–1902.

Каталог карт, планов, атласов, медалей, эстампов, книг и геодезических инструментов. Составлен, гравирован в Военно-топографическом депо Главного штаба. СПб., 1858.

Кодес И.И. Путеводитель по фондам отдела картографии Государственной публичной библиотеки. Л., I961.

Лемус Н.В. Русские географические атласы XVIII в. Сводный каталог. Л. Изд. Гос. публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, 1961.

Неврот М.И. Каталог рукописных исторических карт XVIII–XX вв., хранящихся в фондах Государственного исторического музея. – История географических знаний и историческая география. (Материалы Московского филиала Географического общества СССР). В. 2, М., 1966. С. 17–19.

Описание старинных атласов, карт и планов XVI, XVII, XVIII веков и половины XIX в., хранящихся в архиве Центрального картографического производства ВМФ. (Б.М.) 1958.

Опись карт, вошедших в Военно-топографическое Депо со времени присоединения оного в Генеральному штабу. – Записки военно-топографического Депо. ч. 1. СПб., 1837.

Опись царского архива – Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи, археографическою экспедициею имп. Академии Наук. т. I. 1294–1598. (СПб.), 1836 (С. 34 – 1575 год, ящик 44. А в нем чертежи и списки украинских городов).

Планы, карты и атласы. – Памятная книжка Сенатского архива. СПб., 1913. С. 157.

К.К. Регер. Каталог географического магазина генерального штаба. СПб., 1865.

Реестр географическим атласам, картам, планам и театрам войиы, составленный в 1828 году и дополненный по 1877 год. СПб., 1877.

Реестр ландкартам, чертежам и планам Российской империи, находящимся в Географическом департаманте при Императорской Академии наук. СПб., 1748.

Тутковський Павло. Матеріали для бібліографії мапознавства України. К., 1924.

Чертежи и карты России, найденные в послевоенные годы. – Труды Ленинградского отделения Института истории АН СССР. Л., 1960 (в. 2). С. 80–90.

Шмидт С.О. Описи царского архива XVI в. и архива Посольского приказа 1614 г. М., 1960.

Шибанов Ф.А. Указатель картографической литературы, вышедшей в России с 1800 по 1917 годы. Л., 1961.

Додаток 5

Таблиця співвідношень між неметричними і метричними масштабами (на картах, планах – 1 дюйм)

В натурі сажень	Масштаб	В натурі верст	Масштаб
10	1:840	1	1:42 000
20	1:1 680	2	1:84 000
50	1:4 200	3	1:120 000
75	1:6 300	4	1:168 000
80	1:6 720	5	1:210 000
90	1:7 560	8	1:336 000
100	1:8 400	10	1:420 000
150	1:12 600	29	1:840 000
200	1:16 800	25	1:105 000
250	1:21 000	35	1:147 000
500	1:42 000	40	1:168 000

Примітки:
1 сажень – 84 дюйма – 2,1336 м
1 дюйм – 2,52 см
1 верста в російській системі одиниць – 1,06677 м (у XVIII ст. була й іншого розміру верста)

На картах XVIII ст. зустрічаються масштаби:
1 дюйм – 1 німецька миля, відповідно 1:300 000
1 дюйм – 24 українські милі, відповідно 1:785 000
1 дюйм – 2 українські милі, відповідно 1:650 000
1 дюйм – 2½ козацькі милі, відповідно 1:820 000
1 дюйм – 1 000 кляфтерів, відповідно 1:72 000 (здебільшого на картах Галичини)

ІМЕННИЙ І ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

***А**.Л.Б.Д. (Бертьє-Делагард О.Л.)*, 118
Австрія, 83
Австро-Угорщина, 24
Аджамка, 96
Азійська частина, 31
Азов, 91
Азовська губернія, 17, 18, 27, 38
Азовське море, 69, 91, 98
Александров Б.В., 15, 40, 53, 103, 118
Алексопіль, 114
Альтшиц Д.Н., 118
Амстердам, 26, 91
Андрієвський, 38
Анна Іванівна, 104
Антоній, 62
Антоновський І.І., 48
Апухтін О.Л., 29, 41
Архангельська губернія, 54
Астрахань, 58

Бабінет Г., 58
Багалій Д.І., 42, 44, 84, 92, 95
Байов Д., 104
Бакмейстер Л.І., 32
Балти, 50
Балтійське море, 77
Басарабія, 27
Басін А., 34
Басін І., 34, 69
Батурин Б., 30, 36
Бахмут, 95
Бахмутська провінція, 28, 37
Бахмутський міський повіт, 54
Бахмутський повіт, 95
Беломар В., 35
Беляєв В., 39
Бендер, 15, 118
Берда, р., 98
Березаньський повіт, 65
Березівка, 94
Бескровний Л.Г., 102
Бешка, р., 96
Биковський М.М., 13, 14
Біла Церква, 90
Біла, р., 95
Білгород, 84
Білгородка (Білогородка), 83
Білгородська губернія, 53, 90
Білгородська провінція, 89, 90
Білорусія, 53
Богодухів, 103

Бокачев М..Ф., 118
Боплан Ґ., 16, 19
Боскет де (Дебоскет) Д., 39, 40, 62, 69, 70, 76, 91, 92, 93, 94, 96, 110, 116, 117
Брацлавська губернія, 35
Брацлавське воєводство, 97
Брюс В.Я., 26
Бубнівка, 105
Буг (Південний Буг), р., 24, 27, 39, 40, 50, 65, 92, 93, 100, 117
Буджак, 24, 98

В. Кордт, 18, 52
Валки, 85
Варниця, 101
Варшава, 13, 51
Васильків, 53, 59, 83
Великоросія, 37
Венеція, 25
Верблюжка, р., 96
Веснін І., 37
Виска, 96
Вільбрехт О.М., 77, 86, 88, 97, 99, 101, 110
Вільнюс, 118
Вісунь, р., 100
Вітвицька О., 67
Вітковський В.В., 13, 14
Водолага, 85
Воєйков Ф., 112
Вознесенське намісництво, 116
Волинське воєводство, 97
Волинь, 10, 23, 34, 42, 54, 83, 97
Воронеж, 91
Воронізька губернія, 85, 90
Воронізька область, 36
Ворошиловград, 92
Ворошиловградська область, 31, 37
Ворскла, 28
Ворскла, р., 56, 116

Гавриїл (Розанов В.Ф.), 95, 96
Гаврилова Е.С., 21
Гадяцький полк, 87, 88
Гаєвой Л., 95
Галицьке передмістя, 60
Галичина, 23
Гард, 93
Генуя, 25
Глібов, 94, 96
Гнучева В.Ф., 29, 40, 53, 88, 103
Гоздаво-Голомбієвський О.О., 118
Голобуцький В.О., 92
Гольденберг Л.А., 18, 20, 63, 75, 108
Городище, 48
Готьє Ю.В., 34
Градизьк, 114
Гринвіч, 80
Грузьська, 96
Гурьєв О., 37

Ґеррітц Г., 19

Даниловський, 118
Деліль Ж.-Н., 51
Деопик Д.В., 108
Депрерадовка, 95
Дергунов А., 112
Десна, р., 56, 76
Дженкінсон Е., 19
Димер, 106
Дільтей Ф.Г., 86
Дніпро, 15, 21, 27, 37, 38, 39, 53, 56, 65, 72, 76, 83, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 100, 102, 104, 116
Дніпропетровськ, 66, 70
Дніпропетровська область, 31
Дністер, р., 50, 53, 96
Доможиров В., 37
Домоткань (Глинськ), 96
Дон, р., 27, 37, 69, 90, 91, 98, 104, 115
Донець (Сіверський Донець), р., 28, 90
Донецька область, 31, 37
Драгомир, 113

Ейлер Л., 31
Екстер, 113
Ернст Ф., 40, 69

Євпаторійський повіт, 49
Європейська частина, 31
Єгорлик, р., 50
Єгоров О., 66
Єлагін І., 37
Єлдезин А., 112
Єлизавета Петрівна, 96
Єлисаветград, 114
Єлисаветградська провінція, 27, 28
Єлисаветградський повіт, 50

Жеваков, 49
Житомирська область, 61
Жуковська Н.П., 58
Жуляни, 33

Залозний шлях, 105
Запорізька область, 31
Запорожжя, 10, 38, 90, 91, 95
Запорозька Січ, 24, 38, 83, 90, 91, 92
Запорозькі землі, 38, 40, 90
Західна Україна, 83, 101
Золотоноша, 48

Ильїн О.А., 15, 118

***І**ванов А.*, 34
Ієвлєв М., 40
Ізюмська провінція, 86
Ізюмський полк, 37, 84
Ізяславська губернія, 35
Іконников В.С., 34
Ільїн О.А., 15
Ільїн Ю.І., 73
Інгул, р., 27, 100
Інгулець, р., 100
Інгульська паланка, 92
Іркутська губернія, 54
Ірпінь, р., 100

Ісаков Л., 87
Ісленьєв І., 18, 38, 39, 110
Італія, 25

Кагарлик, р., 94
Казаков М.А., 86
Казікермен, 104
Калитва, 115
Каманін І.М., 67
Карасевський О., 65
Карасьов, 93, 116
Каспійське море, 77
Катерина II, 34, 48
Катеринослав, 66, 114
Катеринославська губернія, 34, 50, 66, 99
Катеринославське намісництво, 18, 50, 111, 114, 116, 134
Катеринославщина, 34
Кени А.Ф., 13
Київ, 3, 4, 6, 10, 11, 14, 16, 17, 21, 23, 25, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 76, 82, 83, 85, 88, 89, 92, 95, 104, 105, 106, 111, 112, 113, 116, 120
Київська губернія, 17, 30, 34, 36, 47, 48, 50, 56, 62, 69, 83, 88, 89, 90, 112
Київська область, 61
Київська провінція, 89
Київське воєводство, 16, 97
Київське намісництво, 4, 18, 50, 54, 65, 89, 106, 111, 112
Київський повіт, 65, 112
Київський полк, 87, 88
Київщина, 34, 54
Кирилов І.К., 30, 31
Китаївська пустинь, 59
Кінбурн, 39
Кінбурнський округ, 39
Кіровоград, 82, 96
Кістерський, 76
Клементєвський М.М., 40, 69
Кленов, 116
Коверин В., 30, 37
Кодацька паланка, 92
Кодес І.І., 15, 53, 119
Кодима, р., 50, 100
Козелець, 48
Козелецький повіт, 65
Колгушкін В.В., 119
Коломацький шлях, 105
Комисарівка, 96
Кондратович, 113
Кордт В., 16, 17, 18, 25, 52, 90
Коротояк, 115
Костянтинів, 114
Костянтиноград, 85
Красовський І.С., 72
Кратишин, 105
Кременчук, 76
Кретчетников, 23
Крилівщина, 95
Крим, 10, 24, 25, 83, 90, 98, 99, 112
Кримське ханство, 7, 24, 29, 38, 98

Кримський півострів, 7, 35, 58, 98, 99
Крюйс К., 91
Кубань, 90, 98
Кузин А.А., 82
Курська губернія, 47
Курська область, 36

Ладижин, 105
Лазаветчина, 95
Лазаревський О., 95
Лазаревський О.М., 42
Ласковський Ф.Ф., 95, 103, 104
Ласкоронський В.Г., 16
Лебедєв, 33
Лемус Н.В., 15, 119
Ленін В.І., 7, 13, 16, 52, 115, 134
Ленінград, 6, 11, 15, 16, 20, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 40, 44, 48, 52, 53, 55, 57, 58, 63, 76, 87, 88, 103, 118, 119, 120
Лиман, 37, 39
Липкий С., 68
Лихачов М.П., 67
Лівобережжя, 42, 88, 89, 90
Лівобережна Україна, 10, 23, 37, 70, 83, 87, 88, 89
Ліодт Г.М., 14
Ломоносов М.В., 31, 118
Лопань, 85
Лосєв-Гудович, 42
Лубенський повіт, 106
Лубенський полк, 87, 88
Лубни, 25, 48
Лугань, р., 92, 95
Лукін, 76
Лупандін П., 37
Львів, 6, 11, 21, 52, 54, 58, 60
Львівщина, 61
Любеч, 25

Мала Росія, 37, 44, 54, 113
Мала Татарія, 90
Малий Інгул, р., 65
Малоросійська губернія, 53
Малоросійська Полтавська губернія, 55
Малоросія, 28, 37, 42, 103, 105
Мамонов (Дмитрієв-Мамонов) В., 39
Маркевич М.А., 52, 115, 116
Мартиненко А., 112
Масловський О.О., 47, 48, 89, 112
Мацюк О.Я., 67
Медушевська О.М., 18
Межигір'я, 83
Меленський А., 62
Меленцов, 50
Мельгунов, 94
Мельникова Т.Н., 18
Менгден Ю.А., 26
Меншиков О.Д., 42
Меншикова, 42
Меотійське озеро, 69
Мерла, р., 116
Мещерський Д., 53, 65
Миколаївська область, 31, 73

Миргород, 48
Миргородський полк, 88
Миронов, 69
Мишоловка, 62
Мишурин Ріг, 65
Мініх Б.Х. (Х.А.), 65
Мінська губернія, 35
Міус, р., 95
Мічурін І., 40
Могилевська губернія, 53
Могилів, 105
Молдавія, 96
Мордвінов, 69
Москва, 6, 11, 13, 14, 15, 19, 20, 25, 29, 31, 32, 34, 35, 40, 41, 44, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 63, 69, 75, 76, 79, 82, 84, 86, 88, 95, 100, 103, 107, 108, 119, 120
Московія, 19, 25
Московська держава, 19, 84, 95
Московський шлях, 105

***Н**.Н.М. (Мурзакевич М.Р.)*, 119
Неврот М.І., 119
Нестор-літописець, 17
Нижньогородська губернія, 47
Нідерланди, 25
Ніжинський полк, 87, 88
Нікіфоров О., 94
Німецька Федеративна Республіка, 64
Німеччина, 24, 25, 64
Нова Сербія, 40, 53, 94, 95
Нова Січ, 92
Новгород-Сіверське намісництво, 18, 44, 112
Новгород-Сіверський, 25
Новгородцев В.І., 54, 88, 89, 111, 112
Новий Кодак, 70
Новомиргород, 114
Новомосковськ, 66, 114
Новоросійськ, 66, 70
Новоросійська губернія, 17, 18, 38, 50, 54, 66, 94, 99, 112
Новоросія, 10, 61
Новосербія, 20, 92, 93, 94, 96
Новослобідський полк, 96
Норов С., 37

Овчинников Р.В., 20
Одеса, 21, 25, 28, 38, 91, 93, 95, 96, 102, 112, 116, 118, 119
Одеська область, 31
Олександрія, 114
Олексій Петрович, 91
Ольвіопольський повіт, 50
Омельник, р., 94
Орель, р., 66, 87, 90
Орельська паланка, 92
Орловська губернія, 47
Орловська провінція, 89, 90
Осинові Луки, 85
Османська Порта, 8, 83, 98
Остер, 48
Остерський повіт, 65
Острогозьк, 115
Острогозька провінція, 86

Острогозький полк, 37, 52, 84
Отаманська Порта, 35
Охтирка, 85
Охтирська провінція, 86
Охтирський полк, 37, 52, 84, 115
Очаків, 39, 53, 65, 116
Очаківський лиман, 27

Павлова В.П., 18, 21
Павлоград, 114
Париж, 19, 51
Паскевич Ю., 73
Переверзєв І.А., 44
Переволочна, 56
Перекоп, 85, 92, 99
Перекопськтй повіт, 49
Переяслав, 48, 82
Переяславський повіт, 65, 112
Переяславський полк, 87, 88
Петербург, 37
Петриненко Л.В., 73
Петро Великий, 34, 91
Петро І, 34, 91
Петрунь Ф.Є., 21, 25, 38
Петухов, 49
Печерськ, 48
Пирятин, 48
Південна Росія, 16
Південна Україна, 92
Плетений Ташлик, 96
Поділ, 48
Поділля, 10, 34, 97
Подільська губернія, 35, 50, 60, 113
Подільське воєводство, 97
Полонно, 23
Полоцька губернія, 53
Полтава, 26, 27, 101, 102, 103, 114
Полтавська губернія, 55, 56
Полтавська область, 61
Полтавський полк, 87, 88
Полтавщина, 55
Польська Народна Республіка, 51
Польська область, 65, 75
Польська Україна, 28
Польща, 10, 19, 23, 24, 35, 54, 60, 65, 85, 88, 97
Понт Евксинський, 69
Попова Л.А., 51
Поспєлов Є.М., 107
Постников О.В., 108
Почеп, 25
Правобережжя, 23, 42
Правобережна Україна, 10, 34, 54, 83, 97
Прерадович, 95
Прилуцький полк, 87, 88
Прогної, 92, 100
Прогноїнська паланка, 92, 100
Протовчанська паланка, 92
Пугачов Б.І., 20
Пугачов О., 105
Пустошин П., 27
Путивль, 25
Пушкарівка, 96

Ракицький, 49

Ракович С., 90, 91
Ребендорф, 115
Регер К.К., 120
Рибаков Б.О., 19, 25
Рига, 53
Рикачов І.А., 86
Рильськ, 25
Ріцці-Дзанноні Д.А., 19, 94, 97, 110
Річ Посполита, 23, 45, 83, 97
Романенко О., 112
Російська держава, 7, 23, 25, 32, 35, 42, 46, 83, 84
Російська імперія, 4, 15, 17, 21, 26, 30, 31, 32, 34, 40, 44, 45, 51, 57, 65, 75, 76, 77, 84, 85, 86, 88, 97, 98, 99, 111, 116, 120, 134
Росія, 15, 16, 17, 20, 23, 25, 29, 32, 34, 35, 36, 41, 44, 45, 51, 54, 60, 66, 79, 91, 95, 102, 104, 109, 117, 118, 119, 120
Ростиславський І., 96
Рубінштейн М.Л., 31, 44
Рудаков, 33
Румянцев-Задунайський П.О., 48
Рыбаков Б.О., 19, 25

Саксагань, р., 65
Саліщев К.О., 14, 25, 31, 51, 63
Салтанов С., 56
Салтиков-Щедрін М.Є., 15, 26, 27, 48, 53, 65, 83, 97, 119
Самара, р., 37, 56, 66
Самбурський хутір, 62
Самоткань, р., 96
Санжарівка, р., 95
Санкт-Петербург, 13, 15, 27, 29, 31, 32, 40, 41, 42, 45, 46, 57, 67, 70, 75, 76, 77, 95, 96, 98, 104, 118, 119, 120
Севська провінція, 89, 90
Семенов Є., 42
Сенявин, 27
Симбірська губернія, 48, 49
Синюха, р., 40, 50, 92
Сіверський Донець, р., 56, 92, 95, 102
Сіврич, 50
Сімферополь, 49
Сімферопольський повіт, 49
Скальковський А.О., 93, 96, 116
Скоропадський І., 33
Слобідська губернія, 85, 86
Слобідська провінція, 86
Слобідська Україна, 37, 45, 53, 83, 84, 86
Слобідсько-Українська губернія, 50, 86, 103, 113
Слобожанщина, 10, 23, 42, 52, 70, 84, 85, 86, 87
Слов'яносербський повіт, 60
Слов'яносербія, 60, 92, 93, 95, 96
Слов'яно-Сербія, 54
Слов'янськ, 114
Слов'яносербія, 95

Смоленськ, 76
Смоленська губернія, 90
Спасский Н., 13
СРСР, 7, 11, 15, 16, 18, 20, 25, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 63, 72, 75, 76, 87, 92, 93, 115, 118, 119, 120, 134
Стайки, 53
Старий Київ, 48
Старий Кодак, 70
Старицький Л., 56
Старі Бобовичі, 59
Стародуб, 25
Стародубський полк, 42, 60, 65, 75, 87, 88
Стокгольм, 51
Стугна, р., 100
Сула, р., 56
Сумароков М., 30, 36
Суми, 68
Сумська провінція, 86
Сумський полк, 37, 52, 84

Таврійська губернія, 35, 48, 49, 99, 113
Таврійська область, 99, 116
Таврійський півострів, 99
Таврія, 10, 24, 83, 98, 99
Тамань, 99
Тамань, острів, 35, 99
Танаїс, р., 69
Татищев В.М., 30, 48
Тесінг І., 26
Тираспольський повіт, 50
Тиха Сосна, р., 115
Тишковський І.О., 48
Ткаченко М., 40
Токмак, р., 98
Томилов, 39
Трипілля, 83
Трубчевськ, 25
Турецька імперія, 85, 88
Туреччина, 24, 60, 80, 91, 104, 117
Тутковський П.А., 16, 120
Тясмин, р., 40, 92

Уди, 85
Україна, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 35, 36, 40, 42, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 69, 70, 76, 77, 83, 88, 90, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 109, 110, 111, 115, 120, 134
Українська РСР, 3, 4, 21, 30, 36, 61, 71, 99
УРСР, 3, 4, 6, 19, 27, 29, 33, 38, 39, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 58, 62, 65, 67, 68, 76, 77, 85, 88, 89, 94, 95, 103, 105, 106, 111
Ушаков І., 59, 72

Федчина В.М., 18
Фель С.Є., 18, 79
Феодосійський повіт, 49
Ферро, острів, 80

Фєловський, 49
Флоренція, 25
Франція, 51

Хаджибей, 38
Харків, 44, 68, 84, 85, 92, 119
Харківська губернія, 34, 56, 69, 84, 85, 86
Харківське намісництво, 18, 44, 86, 106
Харківський полк, 37, 84
Харківщина, 33, 34
Херсон, 114
Херсонська губернія, 34, 39, 40, 48, 50, 113
Херсонська область, 31
Херсонщина, 34
Хорват, 93
Хорол, 48
Хорошевський І., 112, 113
Хортиця, острів, 104
Хотів, 105
Хрипунов, 33

Царев Борисів, 85
Царев-Олексієв, 84

Чекін Г., 37
Чернігів, 25, 44, 82, 113
Чернігівська губернія, 34, 50, 113
Чернігівська область, 61
Чернігівське намісництво, 18, 44, 54, 65, 88, 113
Чернігівський повіт, 65
Чернігівський полк, 87, 88
Чернігівщина, 54, 61, 88
Чичаклей, р., 65
Чорне море, 50, 58, 69, 90
Чугуївський повіт, 85

***Ш**амрай С.*, 95
Шапот Є.Г., 118
Шафиров, 24
Шафонський О., 54, 88, 113
Шевіч, 95
Шереметьєв, 24
Шибанов Ф.А., 16, 18, 20, 21, 25, 30, 31, 36, 37, 63, 87, 120
Шишков І., 37
Шмідт А., 40
Шмідт С.О., 120
Шмідт Я.Ф., 18, 85, 88
Шуберт Ф.Ф., 119

Яблоновський Ю., 19
Яблунів, 105
Яворницький Д.І., 95, 96
Ясенев Я., 30
Ясенєв Я., 36, 37
Ястребов, 28, 96
Ятрань, р., 50

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3
ВСТУП 9

Розділ І. ІСТОРІЯ КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТІ 23
1.1. Картографічні і межові роботи 23
1.2. Географічні, топографічні, економічні описи України 43
1.3. Місця зберігання картографічних матеріалів 51

Розділ ІІ. АНАЛІЗ І ВИКОРИСТАННЯ КАРТОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧНИХ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 63
2.1. Аналіз картографічних джерел 63
2.2. Використання картографо-геодезичних джерел 81

ВИСНОВКИ 108
ДОДАТКИ 111
Додаток 1. Список описів губерній, намісництв, повітів і міст Російської імперії (2-а половина XVIII – початок XIX століть), які відносяться до України 111
Додаток 2. Відомості про адміністративний поділ, кількість землі і населення по повітах Катеринославського намісництва (за станом на 1795 р.) 114
Додаток 3. Список карт на територію України, які зберігаються у рукописному відділі Державної бібліотеки Союзу РСР ім. В.І. Леніна 115
Додаток 4. Список друкованих каталогів картографічних матеріалів (атласів, карт, планів) 118
Додаток 5. Таблиця співвідношень між неметричними і метричними масштабами (на картах, планах – 1 дюйм) 121
ІМЕННИЙ І ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 122

Наукове видання

Лідія Пономаренко

КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 28.07.2022 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 7,73. Обл. вид. арк. 5,35.
Наклад 300 прим. Зам. 12. 2022 р.

РВВ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.